

Լ. ԱՃԻՄՅԱՆ

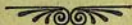
ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

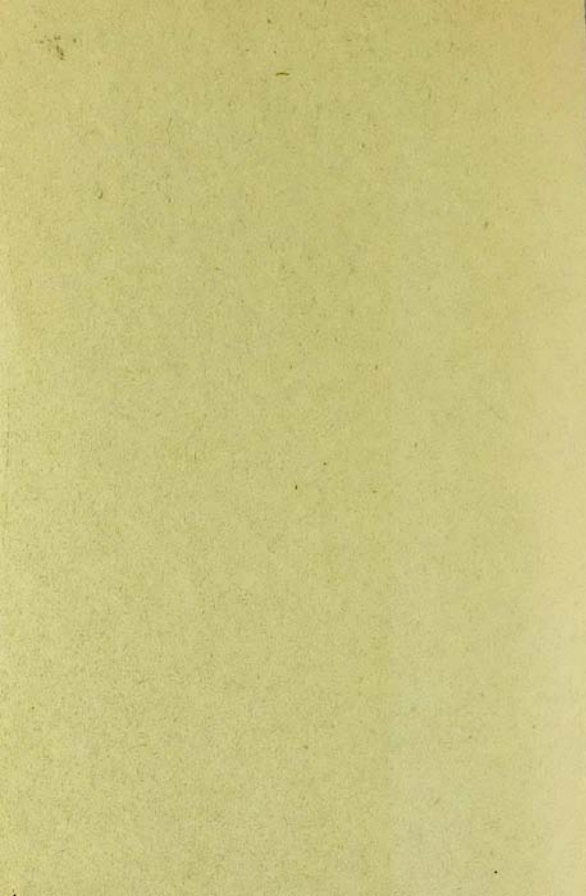
Ա. ԳԻՐՔ

ՀԻՆ ԴԱՐԵՐ

Յպարան ՍԱՀԱԿ-ՄԵՍՐՈՊ, Գաեիրէ,
1985

Լ. ՍՃԷՄԵԱՆ

Սեփ Կ. Ս. Կոմիտաս
Կար խոստում
3-10-35 Լ. ՍՃԷՄԷ

1635

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ա. ԳԻՐՔ

ՀԻՆ ԴԱՐԵՐ

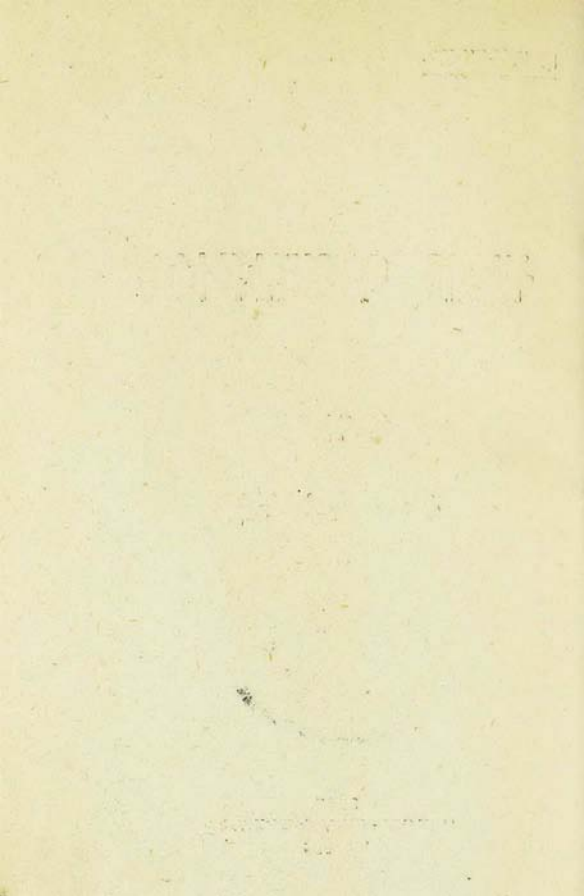

1935

ԵՊԱՐԱՆ ՍԱՀՄԱՆ-ՄԵՍՐՈՂ

Գաղիք

1070

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Դասագիրքիս այս շարքը կը հրատարակուի զգացուած պէտքի մը զոնացում տալու նպատակաւ:

Արդարեւ, գաղութահայ ամէն անկիւնէ ազգային պատմութեան յարմար դասագիրքի մը պահանջը կը բարձրանայ երկար ատենէ ի վեր:

Ձեռն յաւակնիր թէ դասագիրքերուս այս շարքը, զերծ ամէն բերութենէ, պիտի ըլլայ կատարեալ գործ մը, բայց կրնամ ըսել թէ ան օժտուած է շարք մը առաւելութիւններով:

Նախ, չեմ հետեւած հին մեղոսին, մեր ազգին պատմութեան սկիզբը տանելով մինչեւ ջրհեղեղը: Ես գիտակցաբար մէկ կողմ քողած եմ «Աւանդական» ըսուած մասը, որ ըստ իս պէտք է աւանդուի դպրոցներու խնամարկովն կարգերու մէջ, ու շատ ետքի պէտք է ձգուի անոնց ուսումնասիրութիւնը մեր ցեղային կարգ մը յատկանիւթերը երեւան բերելու համար:

Ես հետեւած եմ, ուրեմն, իրական պատմութեան:

Մերկորդ, զգուշացած եմ խնդրումէ, աւելորդաբանութենէ եւ ճառէ, աւելի դիւրամբոնելի դարձնելու համար նիւթը:

Մերկորդ, ջանացած եմ նիւթը վեր առնել օրջան առ օրջան, տալով գլխաւոր եւ յատկանշական դէմքերն

դեպքերը, այս վերջնոյն մէջ դնելով պատճառի եւ ար-
դիւնքի կապակցութիւնը:

Զորքող, ջանացած եմ որ լեզուն բլլայ պարզ,
դիւրաստան եւ հասկնալի:

Դասագիրքերուս այս շարքը առակերտին համար է
եւ ոչ թէ ուսուցչին: Ուսուցիչը պէտք է գիտնայ աւելին
հոս մէջ բերուածէն, որպէսզի դասը կարենայ ընծայել
հետաքրքրական եւ բազմակողմանի: Հոս կարելի չէր
մէջ բերել ամեն ինչ, ոչինչ ձգելով ուսուցչին:

Այս առաջին գիրքը կը սկսի նախահայաստանէն ու
կը հասնի մինչեւ Արեւիկունքներու, այլ խօսով Հին
Դարերու վերջը: Դասերու բաժանումը ըրած եմ շա-
բաթական մէկ պահի հաշուով:

Դասագիրքիս երկրորդը պիտի պարունակէ Մարգ-
պաններու օրջանէն մինչեւ Ռուբինեաններու անկումը
ձեռող օրջանը, այսինքն Միջին Դարերը:

Իսկ երրորդ հատոր՝ Նոր Դարերը, եւ ժամանակա-
կից օրջանը, մինչեւ մեր օրերը՝ մօտաւոր բաժանումով,
ընդարձակ ուսումնասիրութեամբ եւ նոր լոյսերու տակ:

Հոս որում զաղուրահայ դպրոցներու ծրագիրները
յաճախ բնաւ նմանութեան եզրեր չունին իրարու հետ,
կարելի չէ որոշապէս ըսել թէ ո՛ր դասագիրքը, որ
կարգին յարմար է: Ներկայս սակայն կրնայ պատշա-
նի նախակրթարանի Միջին Ա. դասարաններուն:

Հսկ թէ անկարելի է որ այս աշխատութիւնը գումրկ
չբլլայ առաւել կամ նուազ թերութիւններէ: Ուսի, ե-
րախտապարտ պիտի մնամ պատշտանկիցներուս, երբ հա-
նին իրենց դիտողութիւնները հաջորդել ինծի:

1 Յունիս 1935

Լ. ԱՃԷՄԵԱՆ

Գանիրէ

ՄԱՍՆ Ա.

ԴԱՍ Ա.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՀԱՅԵՐԷ ԱՌԱՋ

ՆԱԻՐ — ՈՒՐԱՐՏՈՒ

Հայաստան միշտ հայերով բնակուած չէ եղեր: Մեր ազգի բուն պատմութենէն շատ դարեր առաջ մեր երկրին մէջ կը բնակէր ժողովուրդ մը որ կը կոչուէր Նաիր—Ուրարտացի: Անոնք յաղթանդամ ու կտրիճ մարդիկ էին, ազգակից վրացիներուն և Հիթիթներուն: Բայց Նաիր—Ուրարտացի ժողովուրդը ինքզինքը կը կոչէր Խալտի, իր մեծ աստծոյն՝ Խալտիսի անունով:

Բաժանումներ. — Սակայն երբ կ'ըսենք Նաիր—Ուրարտացուց երկիր, ուէաք չէ կարծել

Թէ ան մէկ երկիր էր: Բեւեռաղիր արձանա-
ղութիւններէ ստուգուած է թէ Նաիր—Ուրար-
տուն բաժնուած էր իրարու դաշնակից եօթը
սկստութիւններու, որոնք են.—

1. Ուրարտու = Արարատեան նահանգ.
2. Բիանա = Վանի շրջանակ.
3. Միցնի = Վանայ և Ուրմիոյ լիճերուն
մէջտեղը.
4. Մուսասիր = Մուշի շրջանակը.
5. Միլսիս = Բարձր Հայք.
6. Նաիրի = Վանայ լիճին հարաւը.
7. Մելիս = Մելիտինէ, Մալաթիա:

Այս երկիրներուն տէրերը նախապէս իրարու
հետ շատ բարեկամ չէին, բայց կամայ կամայ
զօրացաւ Ուրարտուն և միւս թագաւորութիւն-
ները իրեն դաշնակից դարձնելով, միասին եր-
կար ատեն սպառնալից ասորական հզօր
կայսրութեան դէմ:

Ժողովուրդը և քաղաքացիները. —
Նաիր—Ուրարտացիք, ուրեմն, մէկ ժողովուրդ
էին, ունէին միատեսակ լեզու, միատեսակ կրօնք
և սովորութիւններ: Կային, սակայն, երեք դա-
սակարգեր, որոնք են փուրմեր, ազնուականներ
և բուն ժողովուրդը:

Քուրմերը գիտուն և ճարպիկ մարդիկ էին. կրօնաւոր էին, նաև դատաւոր, բժիշկ, ատաղաբաշխ և այլն :

Աղնուականները հողատէրերն էին և իշխանութիւնն ալ իրենց կը պատկանէր :

Իսկ ժողովուրդը, որ մեծամասնութիւնը կը կազմէր, թշուառ գիւղացիներէ կը բաղկանար, որոնք օրն ի բուն պիտի աշխատէին հողատէրին համար :

Նաիր—Ուրարտուի մէջ կային քաղաքներ որոնց բնակիչները արհեստներով և առևտուրով ալ կը զբաղէին : Արձանագործութիւն, զինագործութիւն, բերդէր և ջրանցքներ շինելու արուեստը առաջ դացած էր իրենց մէջ :

Կրօնք.— Ուրարտական կրօնքը վախի վրայ հաստատուած չէր, այլ լոյսի գաղափարին վրայ : Իրենց գլխաւոր աստուածներն էին . —

Սալսիս, որ էր լոյսի աստուածը,

Տէիսրաս, երկնքի աստուածը,

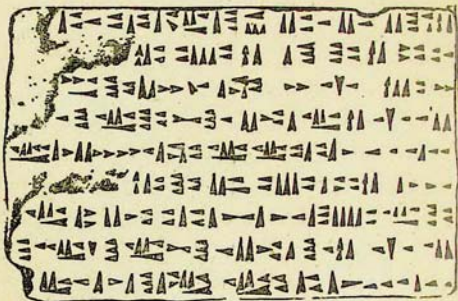
Արսիմիս, արեգակ աստուածը .

Կային տակաւին բազմաթիւ ուրիշ աստուածութիւններ, որոնք ունէին իրենց մեհեանները, շքեղ կերպով կառուցուած շէնքեր, որոնց աւերակները դեռ չեն պեղուած :

ԴԱՍ Բ.

ՆԱԻՐ - ՈՒՐԱՐՏԱՑԻՈՑ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆԸ

Ասորեստացի եւ Նաիր—Ուրարտուի կռիւ-
ները. — Քրիստոսէ 1410 տարի առաջ, Ասորես-
տանի թագաւորն էր Ասուր—ու—Բալիզ որ Նա-
իր—Ուրարտուի վրայ արշաւած է և իր արձա-

նագրութիւններուն մէջ յիշած է այս երկրին ա-
նունը՝ Անկէ առաջ ի՞նչ եղած էր Նաիր—Ուրար-
տուն, որոշ տեղեկութիւններ չունինք՝

Սաղմանասար Ա. նորէն արշաւելով Նաիրիի վրայ տիրեր է անոր մէկ մասին: Իսկ Թագ-դաթ—Փաղ—Ասար հզօր թագաւորը երեք անգամ արշաւեր և մեծամեծ փնասներ տուեր է: Հակառակ ասոր սակայն. ան չկրցաւ տկարացնել Նաիր—Ուրարտուն, բնդհակառակը, իր երկիրը սկարացաւ և Նաիր—Ուրարտուն երկու հարիւր տարիի չափ խաղաղ ապրեցաւ:

885ին Ասորեստանի թագաւոր կ'ըլլայ Ասուր-Նադիր-Աբալ, որ չորս անգամ կ'արշաւէ Նաիրիի վրայ և մեծամեծ անդթութիւններ կը դործէ: Ինք արձանադրած է իր ըրածները, որոնց եթէ հաւատանք ա'լ մարդ մնացած պիտի չըլլար Նաիրիի մէջ:

Արամէ. — Բայց ահա մէջտեղ կ'եւլէ Ուրարտուի թագաւորը քաջն Արամէ, որ կը հիմնէ թագաւորական նոր հարստութիւն մը՝ Արամեան Հարստութիւն անունով: Ասորեստանի Սաղմանասար Բ. թագաւորը երեք անգամ իր գէմ պատերազմի կուգայ, բայց Արամէ միշտ քաջաբար կը դիմադրէ: Ասորեստանի այս թագաւորն ալ մեծ զովասանքներով կը խօսի իր տարած յաղթանակներու մասին, բայց ասիկա Ասորեստանի թագաւորներու սովորութիւնն էր:

Արամէի հիմնած թագաւորութիւնը տեւեց երկու հարիւր ութսուն տարի, մինչև Ք.Ա. 580 թուականը:

Այս նոր շրջանը կրնանք բաժնել երկու մասի. առաջինը՝ մեծութեան, հզօրութեան և յաջողութիւններու շրջան, երկրորդը (724էն յետոյ) տկարացման և անկման շրջան, որ վերջացաւ Արամէներու արչաւանքով:

Առաջին շրջանին մէջ Ուրարտուի թագաւորները իրենց միացուցին Նաիրին և դաշնակից ըրին միւս թագաւորութիւնները. ու կարողացան մեծ պատերազմներ մղել ասորեստանցւոյ դէմ, և երբեմն նոյնիսկ անոնց երկիրները արչաւել:

Ասորական հզօր կայսրութեան ամենամեծ թշնամիները Նաիր — Ուրարտացիները եղած են:

Արամէի յաջորդներուն մէջ նշանաւորներն են, Մենուան, Արգիստիս Ա., Սարգուրիս Բ. և Ռուսաս Բ.:

Մասն Բ.

ԴԱՍ Գ.

ՀԱՅՈՑ ԾԱԳՈՒՄԸ

Մեր ասանդական պատմութեան համաձայն Հայերը եկած են Միջագետքի կողմերէն։ Սակայն զխանականները այսօր այն կարծիքէն են թէ Հայերը եկած են Եւրոպայէն եւ ցեղակից են եւրոպացիներուն։ Անոնք շատ դանդաղ կերպով անցեր են Մարմարա եւ Եդէական ծովերով լրայէն դէպի Փոքր Ասիոյ կողմը, երկար ժամանակ ապրեր են Փռիւզիա ըսուած երկիրը լուիւզիացիներու հետ, յետոյ, նեղուելով զրացի ժողովուրդներէն, Քրիստոսէ 8—10 դար առաջ անցեր են Ալիս գետի արեւելեան կողմը եւ բնակեր Կասպագոյզիկա։ Սակայն հոն ալ շրջակայ ժողովուրդները հանդիստ չեն տուած անոնց եւ Հայերը կամ Արմէնները, գացեր բնակեր են Գայլ գետի վտրի մասերը, ուր հիմնած են առաջին հայկական պետութիւնը։ Այդ երկիրը յետոյ կոչուեցաւ Փոքր Հայք։ Բայց մեր նախնի-

քը հոս ալ երկար չմնացին, անցան Եփրատի հովիտը, ապա տարածուեցան Երասխի աւազանին մէջ: Այս երկիրն ալ կոչուեցաւ Մեծ Հայք: Ասիկա պատահեցաւ Քրիստոսէ մօտ 6 դար առաջ:

Ըսել է թէ Հայերը Հայաստանի մէջ բնիկ ժողովուրդ չեն եղեր, այլ եկուոր:

Այս ատեններ Արամէի հիմնած թագաւորութիւնը շատ տկարացած էր և Նաիր—Ուրարտուն պղտիկցած: Այսու հանդերձ, անոնք կռիւներ ունեցան Հայերու հետ, յաղթուեցան, շատերը փախան դէպի հիւսիս, իսկ ով որ մնաց խառնըւեցաւ նորեկ ժողովուրդին հետ: Հայեր ուրիշ ժողովուրդներու մնացորդներն ալ ձուլեցին իրենց մէջ և այս կերպով կազմուեցաւ հայ ժողովուրդը, որ Երգ. դարու Բ. կէսին արդէն իր պետութիւնը ունէր:

Մենք զմեզ կ'անուանենք Հայ, իսկ օտարները մեզ կը կոչեն Արմեն:

ԴԱՄ Դ.

ՀԱՅՍՍՏԱՆ, ՀԱՅՈՑ ԶԲԱՂՈՒՄԸ

Հայաստան զեղեցիկ երկիր մըն է. ունի շատ մը բարձր լեռներ, բազմաթիւ գետեր և ուրուշ լիճեր:

Լեռներէն ամենէն բարձրն է Մասիս կամ Արարատը: Անկէ քիչ մը հեռու է Արագածը, որ ծածկուած է կոնաչութիւններով: Դէպի արեւմուտք կը գտնուին Բիւրակնեան լեռները, որոնք նշանաւոր են իրենց առատ ջուրերովը: Սիփան լեռը նոյնպէս բարձր լեռ մըն է Վանայ լիճին հիւսիսը: Տակաւին ուրիշ բազմաթիւ լեռներ ալ կան: Այս լեռներէն շատերը ծածկուած են անտառներով որոնց մէջ լեցուն վայրի կենդանիներ կան:

Հայաստանի մէջ կան նաեւ շատ մը բերրի դաշտեր, օրինակ՝ Արարատեան դաշտը, Մուշի և Բասինի դաշտերը, ևայլն:

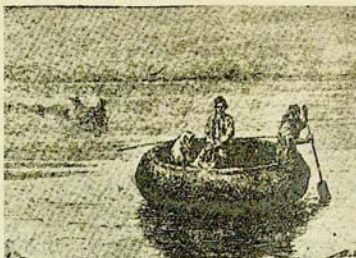
Իսկ լիճերէն նշանաւորներն են Վանի լիճը կամ ծովը, Սեանայ կամ Դեղամայ լիճը և Ուրմիոյ կամ Կապուտան լիճը:

Հայաստանի կարեւոր դեմերն են. Արաքս, Եփրատ, Տիգրիս, Ալիս և Իրիս:

Հայեր շատ սիրեցին իրենց այս նոր հայրենիքը և ա՛լ անկէ չուզեցին հեռանալ:

Անոնք բաժնուեցան դաշտերու մէջ, շինեցին բաղմաթիւ գիւղեր, զբաղեցան երկրագործութեամբ և անասուններ պահելով: Լեռներու վրայ բնակողները քաջ որսորդներ եղան: Մէկ մասն ալ քաղաքներու մէջ բնակեցաւ, արհեստներով և վաճառականութեամբ զբաղեցաւ:

Հայեր վաճառականութիւն կ'ընէին իրենց զրացի ժողովուրդներու և հեռաւոր երկիրներու հետ: Յաճաքի վրայ կը ճամբորդէին կարաւաններով, իսկ Եփրատ և Տիգրիս գետերու վրայով

կը ճամբորդէին ճիւղերէ շինուած լաստերով ու

բոնք զուրսէն մտրթով կը շջապտաէին:

Հայոց մէջ ընտանեկան կապը զօրաւոր էր
և ընտանեկան պատիւը՝ բարձր:

Հին Հայերը կը յարգէին իրենց մեծերը և
մեռած նախնիքը:

Հին Հայաստանի զլխաւոր քաղաքներն էին.
Արմաւիր, Դուին, Արտաշատ, Տիգրանակերտ,
Վաղարշապատ, Անի, Վան և այլն:

Դ Ա Մ Ե.

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ԿՐՕՆՔԸ

Շատ հին ժամանակներ բոլոր ժողովուրդներն
ալ ճշմարիտ Աստուածը չէին ճանչնար: Մի-
այն Հրեաները կը ճանչնային ու կը պաշտէին
ճշմարիտ Աստուածը:

Հին Հայերն ալ չէին գիտեր ճշմարիտ Աստ-
ուածը: Անոնք կը պաշտէին արեւը, լուսինը,
աստղերը, կրակը, ջուրը ևն:

Կը պաշտէին արեւը, որովհետեւ անիկա լոյս ու ջերմութիւն կուտար և բոյսերը կ'աճեցնէր: Կը պաշտէին լուսինը, որովհետեւ անիկա գիշերները լոյս կուտար: Աստղերը երկինքը կը զարդարէին: Կրակը և ջուրն ալ շատ օգտակար էին: Կրակը քոյրն է աղբիւր եղբօրը, կ'ըսէին:

Ասոնցմէ զատ հին Հայերը կ'ըսէին թէ կայ աստուած մը Արամազդ անունով, որ ամենէն մեծն է: Կ'ըսէին նաեւ թէ կայ Անահիտ անունով աստուածուհի մը, որ Արամազդի աղջիկն է, և ամէն լաւ բաներ ան կ'ընէ աշխարհի վրայ: Աստուածուհի մըն ալ կայ, կ'ըսէին, Աստղիկ անունով, որ լեռներու վրայ կը բնակի և ան է որ զեղեցկութիւն կուտայ:

Հայերը այնքան շատ կը սիրէին Անահիտն ու Աստղիկը որ մինչեւ հիմա ալ անոնց անունը կը դնենք մեր աղջիկներուն վրայ:

Հայերը շատ կը յարգէին նաեւ իրենց քաջ նախահայրերն ու զիւցազները և անոնց մեռնելէն յետոյ, զանոնք կը պաշտէին:

Դ Ա Մ Զ.

Հայաստան

ՄԱՐԱՅ, ՊԱՐՄԻՑ և ՍԵԼԵԻԿԵԱՆ

իշխանութեան ռակ

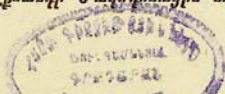
Այս նոր հայրենիքին մէջ Հայեր երկար
ժամանակ ապրեցան իրենց թագաւորներու և
իշխաններու ձեռքին տակ: Բայց այդ հին թա-
գաւորներու և իշխաններու կեանքին և գործե-
րուն մասին որոշ բան մը չենք գիտեր դեռ:

Յետոյ Հայաստան ինկաւ Մարերու իշխանու-
թեան տակ: Մարաստանը Հայաստանի արեւել-
եան կողմը կը գտնուէր և զօրաւոր թագաւորու-
թիւն մըն էր:

Վերջը Պարսիկները տիրեցին թէ՛ Մարաս-
տանի և թէ՛ Հայաստանի: Պարսիկները աւելի
մեծ և զօրաւոր ազգ մըն էին: Անոնց երկիրը
Մարաստանի հարաւը կը գտնուէր: Հայերը շատ
բաներ սորվեցան պարսիկներէն:

Պարսիկներէն վերջն ալ Հայաստան ինկաւ
Սելեւկեաններու իշխանութեան տակ:

Երբ Ալեքսանդր Մակեդոնացին տիրեց ամ-

բողջ հին աշխարհին, Հայաստանն ալ ինկաւ անոր իշխանութեան տակ։ Սակայն Աղեքսանդր շուտ մեռաւ և իր ընդարձակ երկիրները բոժնելեցան իր հինգ զօրապետներուն միջև։ որոնք առանձին առանձին պետութիւններ հաստատեցին։ Հայաստան ինկաւ Սելեւկեաններու իշխանութեան բաժինին մէջ։

Թէ՛ Պարսիկները և թէ՛ Սելեւկեան թագաւորները կառավարիչներ (սատրապ) կը դրկէին մեր երկիրը զայն կառավարելու համար։ Ասոնք երբեմն ալ հայ կ'ըլլային։

Քրիստոսէ 190 տարի առաջ, Հայաստանի մէկ մասին վրայ Սելեւկեաններու կողմէ կառավարիչ էր Արտաշէս քաջ իշխանը, որ նաեւ հայրենասէր ու ազատասէր էր։

Ան կ'ուզէր Հայաստանը օտարներէն ազատել և թագաւոր ըլլալ։

Ուստի երբ տեսաւ որ Հռոմայեցիները Սելեւկեաններու վրայ պատերազմի եկած են, ապըստամբեցաւ և եղաւ Հայաստանի թագաւորը։

Արտաշէս Հայոց առաջին թագաւորն է։ Ան հիմնեց Արտաշէսեան Հարստութիւնը, որ տևեցաւ 11 թագաւորներ։

Այս բոլոր թագաւորներն ալ աշխատեցան միացնել Հայաստանը, որ շատ մը մասերու բաժնուած էր։

Մասն Գ.

ԱՐՏԱՇԷՍԵԱՆ ՀԱՐՄՏՈՒԹԻՒՆԸ

ԴԱՍ Է.

Ա Ր Տ Ա Շ Է Ս Ա.

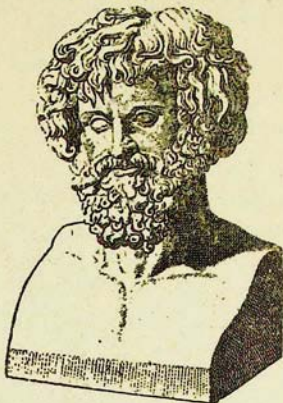

Արտաշէսեան Հարստութեան առաջին թագաւորը՝ Արտաշէս Ա. քաջ, խելացի և պատերազմասէր մարդ էր։ Թագաւոր ըլլալէն անմիջապէս յետոյ աշխատեցաւ իր իշխանութեան տակ առնել Հայաստանի այն մասերը որոնք ուրիշ իշխաններէ զրաւուած էին։ Ուր որ դնաց Հայոց քաջ թագաւորը Հայերը սիրով միացան անոր։

Յետոյ Արտաշէս թագաւորը աշխատեցաւ կարգ ու կանոն դնել իր նոր թագաւորութեան մէջ։ Ան շատ կը սիրէր իր ժողովուրդը և կ'ուզէր որ ան երջանիկ ըլլայ և լաւ ապրի։ Իր օրով երկրագործութիւնը այնքան յառաջ դնաց Հայոց մէջ, որ հիները կ'ըսէին թէ Արտաշէսի

օրով կտոր մը հող չկար պարտապէս և ոչ ալ մարդ մը՝ անգործ։

Արտաշէսի ժամանակ կ'ապրէր շատ նշանա-

ւոր մարդ մը՝ Աննիրալ Անունով։ Աննիրալ Կարկեզոնի իշխանն էր. մեծ պատերազմներ ըրած էր Հռոմայեցւոց հետ և շատ անգամ՝ յաղթած։ անոնց, Բայց վերջէն յաղթուեցաւ և փախաւ Հայաստան՝ Արտաշէսի մօտ։ Արտաշէս սիրով ընդունեց զայն և բնակութիւն տուաւ։ Կ'ը-

սեն թէ, օր մը երբ Արտաշէս և Աննիրայ միասին
կը պատէին Երասխ գետին եղերքը, Աննիրալ շատ
յարմար տեղ մը տեսաւ և խորհուրդ տուաւ Ար-
տաշէսին որ հոն քաղաք մը շինէ։ Արտաշէս
Աննիրայի տուած յատակագծին համաձայն շինեց
այդ քաղաքը որ իր անունով կոչուեցաւ Արտա-
շատ։ Արտաշատ երկար ատեն հայոց մայրաքա-
ղաքը եղաւ։ Ան հիմա աւերակ է։

Հայերը այնքան սիրեցին իրենց այս թագա-
ւորը որ անոր վրայ հէքիաթներ ալ շինեցին։
Այս հէքիաթներէն մէկն է Արտաշէսի և Ալան-
ներու պատերազմը։ Արտաշէս յաղթեց Ալաննե-
րուն, լայց յետոյ անոնց թագաւորին աղջիկը՝
Սաթենիկը՝ կին առնելով, հաշտուեցաւ անոնց
հետ։

Արտաշէս թագաւորեց Քրիստոսէ առաջ
190-161 թուականը։

ԴԱՍ Ը.

ՏԻԳՐԱՆ Գ. ՄԵԾԸ

Արտաշէսեան հարստութեան ամենամեծ թագաւորն է Տիգրան Գ.ը: Անիկա ամբողջ հայ թագաւորներուն մէջ ալ ամենէն մեծն է և աշխարհի նշանաւոր մարդերէն մէկը:

Արտաշէս Ա. հիմնեց Հայոց թագաւորութիւնը, բայց Մեծն Տիգրան օտարներէն զրտեց և

միացուց ամբողջ Հայաստանը՝ Յեառոյ գրաւեց շրջակայ գրեթէ բոլոր երկիրները կամ զանոնք իրեն զաշնակից ըրաւ, և ինք եղաւ Արքայից Արքայ, այսինքն կայսր:

Գէմքով գեղեցիկ, խելքով մեծ, մարմնով յողթանդամ և սիրտով ամուր մարդ մըն էր Մեծն Տիգրանը, որ ամէն բան ըրաւ իր նպատակին հասնելու, այսինքն ամենէն մեծ արքան ըլլալու համար:

Բայց Տիգրան ունէր նաեւ մեծ պակասութիւններ. նախ շոտ հպարտ էր և կարեւորութիւն չէր տար ուրիշներու խորհուրդին: Յեառոյ՝ չէր յարգեր ուրիշներու իրաւունքը՝ Կը սիրէր շողոքորթները և շիտակ խօսողներէն շատ չէր ախորժեր: Կ'ըսէն թէ չորս թագաւորներ բռնած էր գերի և երբ ինք իր զահին վրայ նստէր, անոնք ձեռքերնին կուրծքերնուն իւր բովը պիտի կենային ծառաներու պէս: Կամ երբ ինք տեղ մը երթար, անոնք իր ձիուն կամ կառքին ետեւէն պիտի վաղէին:

Իրեն այս հպարտ և զոռող բնաւորութեան պատճառաւ, հպատակ աղգերը ղինք շատ չէին սիրեր: Անոնք կը հնազանդէին Տիգրանին որով-

հետեւ կը վախճային անկէ, բայց սրտանց ամէնքն
ալ թշնամի էին անոր, մանաւանդ յոյները:

Եղաւ ատեն մը երբ Տիգրանի կայսրութեան
մէջ էին Կապադովկիան, Կիլիկիան, Ատորիքը,
Փիւնիկէն, Միջագետքը, Մարաստանը եւայլն:
Եւ իր բանակը կազմուած էր Վրացիներէ, Աղ-
ուաններէ, Մարերէ, Արարներէ, Քիւրտերէ եւն:
Կ'ըսեն թէ Տիգրանի զօրքերուն թիւը կէս միլի-
ոնի կրնար հասնիլ: Բայց այսպէս բազմաթիւ
ազգերէ կազմուած բանակ մը չէր կրնար զօրա-
ւոր ըլլալ:

ԴԱՄ Թ.

ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Մեծն Տիգրան թագաւորեց մօտ 40 տարի, Բայց ան 30 տարի պատերազմներով անցուց:

Տիգրանի թագաւորութիւնը երկու մասի կրնանք բաժնել. — յաջողութիւններու երջան և ձախողութիւններու երջան:

Առաջին շրջանին ան բնաւ չպարտուեցաւ պատերազմներու մէջ և Կառպից ծովէն մինչեւ Միջերկրական ու Կովկաս լեռներէն մինչեւ Արարիկա իրեն հպատակեցան:

Երկրորդ շրջանին մէջ իր դրաւած բոլոր այս երկիրները ստիպուեցաւ ետ տալ, հրաժարիլ Արքայից Արքայութենէն և իրեն պահել միայն Հայաստանն ու անոր թագաւորութիւնը:

Տիգրան միայն Հռոմայեցիներէն պարտուեցաւ, մնացեալ բոլոր ազգերու դէմ միշտ յաղթական ելաւ:

Պատերազմներուն պատճառը. — իրեն Հռո-

մայեցւոյ դէմ պատերազմի պատճառը Պոնտոսի թագաւոր անհանդարտ Միհրդատն էր:

Միհրդատ դաշնակից եղած էր Տիգրանին Հռոմայեցւոյ դէմ միասին պատերազմելու համար և պայմանադրած էին որ երբ յաղթեն երկիրը Միհրդատին, իսկ հարստութիւնը Տիգրանին ըլլայ: Միհրդատ իր Կոնէսպատրա աղջիկն ալ կնութեան տուած էր Տիգրանին: Միհրդատ թշնամի էր Հռոմի, որովհետեւ չէր ուզեր որ անք Ասիոյ մէջ ազդեցութիւն ունենան:

Տիգրան և Միհրդատ նախ գրաւեցին Կապադովկիան որուն թագաւորը Հռոմայեցւոյ կողմէն էր: Բայց Հռոմայեցիք զրկեցին Սիլլա զօրավարը, որ Կապադովկիան տուաւ Միհրդատէն: Տիգրանի երկու զօրավարները ետ առին երկիրը և տուին Միհրդատին, բայց ան նորէն չկրցաւ պահել:

Յետոյ Տիգրան պատերազմեցաւ Պարթեւաց Արտաւան Բ. թագաւորին դէմ: Ան հին վրէժ ունէր Պարթեւներէն, որովհետեւ, իր պղտիկութեան տունը գինք ուտանդ տարեր էին և Հայաստանէն շատ մը տեղեր գրաւելէ յետոյ աղաատ արձակեր էին: Տիգրան ետ առաւ այդ տեղերը և Պարթեւաց ձեռքէն ալ ուրիշ երկիրներ: Պար-

Թեւոյ Արքայից Արքայէն ալ խլեց առաջնու-
թեան իրաւունքը և այս անունով դրամ կտրել
տուաւ:

Հայաստանի հարաւային կողմը կայ Ասորիք
ըսուած երկիրը: Այս երկրի Սեւեւկեան թա-
գաւորները շատ նեղութիւն կուտային իրենց ժո-
ղովուրդին: Ուստի ժողովուրդը դիմեց Տիգրանին
որ զայ դրաւէ իրենց երկիրը: Տիգրան գրաւեց
Ասորիքը:

Քիչ յետոյ Տիգրան գրաւեց նաև Կիլիկիան:
Յետոյ նորէն գնաց գրաւեց Կապադովկիան
և բնակիչներէն 300,000 հոգի բերաւ բնակեցուց
իր մայրաքաղաք Տիգրանակերտի մէջ:

Տիգրան գրաւեց նաև Փինիկէն ու պատժեց
անոր Սելինէ թագուհին Կիլիկիան ապստամբեցու-
ցած ըլլալուն համար, իսկ Երուսաղէմի թագուհին
բարեկամութիւն խոստացաւ Հայոց թագաւորին:

Հիմա Տիգրան եղած էր Արքայից Արքայ:

ԴԱՍ Ժ.

ՏԻԳՐԱՆԻ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ

ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ

Տիգրանի կայսրութիւնը տեւեց միայն 18 տարի, որովհետեւ Միհրդատի պատճառաւ ունիւոր պատերազմներու մտաւ Հռոմայեցւոց հետ և վերջ ի վերջոյ յաղթուեցաւ:

Լուկուլլոս. — Հռոմայեցիք Միհրդատի դէմ զրկեցին նոր զօրապետ մը Լուկուլլոս անունով. անիկա երկու անգամ յաղթեց Միհրդատին: Քիչ մնաց որ Միհրդատն ալ զերի իյնար, բայց փախած ատենը ճամբուն վրայ ոսկի և արծաթ փռեց որ Հռոմայեցի զինուորները անոնցմով ըզբաղին և ինք փախաւ եկաւ Տիգրանի մօտ: Միայն Հայոց թագաւորը բարկացած էր անոր և զայն հեռաւոր տեղ մը զրկեց որ անոր պատճառաւ Հռոմայեցւոց հետ չթշնամանայ: Բայց անօգուտ: Լուկուլլոս մարդ զրկեց Տիգրանին և պահանջեց Միհրդատը: Տիգրան պատառիսանեց որ չի կրնար յանձնել և պատրաստ է պատերազմի:

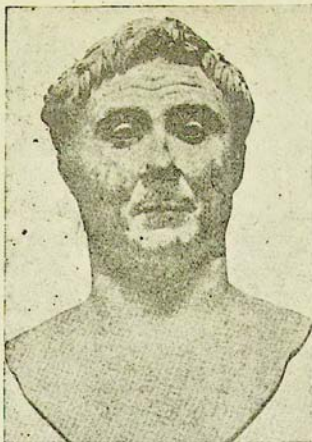
Յեռոյ Տիգրան և Միհրդատ իրարու հետ հաշտուեցան ու նորէն պատրաստուեցան պատերազմի:

Ասոր վրայ Լուկուլլոս մտաւ Հայաստան և պաշարեց Տիգրանակերտը, որ Տիգրանի երկրորդ մայրաքաղաքն էր:

Տիգրան երբ տեսաւ թշնամի բանակը որ իրենին չափ մեծ չէր ըսաւ. «Ո՞վ են ասոնք, եթէ կռուելու եկած են՝ քիչ են, եթէ իրր զեապան եկած են՝ շատ են»: Եւ անհոգ կեցաւ:

Հռոմայեցւոյ զօրքը քիչ էր, բայց կըթուած, Լուկուլլոս յարձակմամբ առաւ քաղաքը. ներսի յոյները օգնեցին անոր: Տիգրան հազիւ կրցաւ փախչիլ և քաշուեցաւ դէպի իր Արտաշատ մայրաքաղաքը: Լուկուլլոս ինկաւ անոր ետեւէն: Սակայն ձմեռ էր և Լուկուլլոսի զօրքերը յոդնած: Անոնք ապստամբեցան. չէին ուզեր շարունակել պատերազմը: Լուկուլլոս ամօթապարտ գնաց Միջագետք և զրաւեց Մծրին քաղաքը:

Պոմպէոս եւ Արսաւաթի դաւիմբլ.— Հռոմի կառավարութիւնը բարկանալով Լուկուլլոսին, զայն պաշտօնէ հանեց և անոր տեղ զրկեց Պոմպէոս նշանաւոր զօրավարը:

ՊՈՍՏՈՆ

Բայց Տիգրանի կացութիւնն ալ գէշցած էր։
Նոսի՝ ան ծեր էր. 80 տարեկան. Յետոյ՝ իր որ-
դին՝ կրտսերն Տիգրան, իրմէ ապստամբած էր և
կ'ուղէր ինք ըլլալ թագաւոր։ Պարթեւաց թա-
գաւորը իրեն թշնամի էր եւ դաշնակիցներն ու
հպատակ ազգերը ղինքը չէին սիրեր։ Իր միակ
բարեկամը՝ Միհրդատն ալ, Պոմպէոսէն յաղթուած
և անձնասպան եղած էր։

Տիգրան մինակ մնացած էր:

Ուստի, Տիգրան չուզեց շարունակել պատերազմը: Երբ Պոմպէոս իր զաւկին առաջնորդութեամբ Հայաստան մտաւ, Տիգրան զնայ անոր հետ տեսնուեցաւ: Պոմպէոս մեծ պատիւներով ընդունեց Տիգրանը և հաշտուեցաւ անոր հետ: Արտաշատի մէջ դաշինք մը գրուեցաւ հետեւեալ պայմաններով. —

1. Տիգրան իրենց տէրերուն վերադարձուց զրաւած բոլոր երկիրները և հրաժարեցաւ Արքայից Արքայ ըլլալէ: Ան միայն Հայաստանի թագաւոր մնաց:

2. Տիգրանէ յետոյ եկող թագաւորները Հռոմայեցւոց հաւանութեամբ դա՛հ պիտի բարձրանային:

3. Հայ թագաւորները Հռոմայեցւոց բարեկամ պիտի ըլլային և միասին պիտի պատերազմէին թշնամիներուն դէմ:

4. Հայաստանի Ծովք զաւառի վրայ կրտսերն Տիգրան պիտի թագաւորէր մինչև իր հօր մահը:

Բայց կրտսերն Տիգրան զո՛հ չմնաց տակէ և Պոմպէոս գայն Հռոմ տարաւ ու սպաննեց:

Մեծն Տիգրան մեռաւ 85 տարեկան հասակին

մէջ, Երբ մեռաւ ա՛լ կայսր չէր, բայց իր յաջորդներուն ձգեց միացած, մեծ ու զօրաւոր Հայաստան մը:

Մեծն Տիգրան մեր պատմութեան ամենէն փառաւոր գէմքն է. ան մեր անունը ճանչցուց աշխարհին:

Տիգրանի ձգտումը. — Տիգրանի ժամանակ Հայաստան դեռ շատ ետ մնացած երկիր մըն էր, բաղդատմամբ դրացիներուն: Ուստի ան յոյն, հրեայ և ասորի բաղմաթիւ զաղթականներ բերաւ իր երկրին մէջ որպէսզի անոնց միջոցաւ Հայաստանը յառաջդիմէ: Այդ զաղթականներուն ան տուաւ հող և շատ մը իրաւունքներ: Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը զոր շինեց ինք՝ Մեծն Տիգրան, 25 տարուան մէջ մօտ 300,000 բնակիչ ունեցաւ, մեծ մասը օտար:

Տիգրան կը սիրէր հեղինակներ և յոյն նշանաւոր ուսուցիչներ բերել տուած էր իր զաւակաց կրթութեան համար:

ԴԱՍ ԺԱ.

ԱՐՏԱԽԱԶԴ Բ.

Հայոց սիրելի թագաւորներէն մէկն է նաեւ Արտաւազդ Բ., որդին և յաջորդը Մեծն Տիգրանին: Իր երեք եղբայրները մէյ մէկ դաւաճաններ եղած էին և իրենց հօրը ձեռքով պատժւած: Բայց Արտաւազդ Բ. լաւ կրթութիւն մը ստացած էր, գիտէր յունարէն լեզուն և անով թատերգութիւններ կը զրէր:

• Արտաւազդ Բ.ի Դրամք

Կրասոս. — Իր թագաւորութենէն քիչ յետոյ նոր կռիւ մը բացուեցաւ Հռոմայեցւոյ և Պարթեւաց միջեւ, որոնք աշխարհի ամենամեծ ազգերն էին այն ատեն: Հռոմայեցւոյ բանակին պետն էր Կրասոս անուն մէկը, որ կ'ուզէր յաղթութիւններ տանել և հարստանալ կաղսպուտով:

Կրասոս երբ Հայաստանի մօտերը հասաւ Արտաւազդ իրեն խորհուրդ տուաւ որ Պարթեւնէրու դէմ պատերազմի երթալու համար անցնի Հայաստանի մէջէն: Եթէ այդպէս ընէր Հոսմայեցւոց զօրապետը՝ Արտաւազդն ալ, իբրեւ դաշնակից, իրեն պիտի կրնար օգնել:

Սակայն Կրասոս խտրուեցաւ արարներէն և անոնց երկրէն դնաց ու շատ նեղութիւն քաշեց: Հին Խառան քաղաքին քով Պարթեւնէրը իրեն դիմացը ելան Սուրէն իշխանի տո աջնարդ ու թեամբ: Մարտախելի կռիւ մը եղաւ և Կրասոս յաղթուեցաւ: Սուրէն խաբէութեամբ բռնեց Կրասոսը և զլխատեց, իսկ իր բանակը ջարդուեցաւ, փճացաւ:

Այս կռիւին ժամանակ Պարթեւաց Որդ-Թադաւորը բանակ մըն ալ զրկած էր Հայաստան որ Արտաւազդ Կրասոսի օգնութեան չերթայ:

Արտաւազդ երկրորդ անգամ լուր գրկեց Կրասոսին որ իր խորհուրդը մտիկ ընէ: յայտնելով թէ ինք չի կրնար իրեն օգնել, բայց հպարտ Կրասոսը պատասխանեց թէ՝ Պարթեւներուն յաղթելէն յետոյ պիտի դար գինքը պատժելու: Ասոր վրայ Արտաւազդ բարեկամացաւ պարթեւներուն հետ և իր քոյրը տուաւ Որդի որդին՝ Բա-

կուրին, ու մեծ խնճոքներ կատարեցին այս առ-
թիւ։ Երկու թագաւորները ներկայ էին հարսա-
ներին։

Սուրէն իշխանը Հայաստան զբեկեց Կրասոսի
ղլուխը։ Զայն բերողները հայոց մայրաքաղաքը
հասան ճիշդ հարսնիքին օրը, երբ հարսանեկան
հանդէսներէ յետոյ ներկայացում կար։ Կրասոսի
ղլուխը բեմի վըրայէն ցուցադրուեցաւ ներկանե-
րուն որոնք ուրախութեան աղաղակներ արձակե-
ցին։ Հռոմի մէջ երբ այս բանը խմացան շատ
ղայրացան հայերուն։

Դ Ա Ս ԺԲ.

ԱՐՏԱԽԱԶԴԻ և ԱՆՏՈՒՆՈՍ

Յաջորդ աւարի
 Կրասոսի տեղ եկաւ
 Անտոնիոս զօրավա-
 ըր : Ասիկա հայ
 բանակն ալ միասին
 առնելով յարձակե-
 ցաւ Պարթիաց վը-
 ռայ, բայց ինքն ալ
 յաղթուեցաւ : Ար-
 տաւազդ իրմէ ու-
 ռաջ ձգեց պատե-
 ռաղմը և Հայաստան
 վերադարձաւ : Հը-
 ումէական զօրքին

ԱՆՏՈՒՆՈՍ

Ճնացորդը հաղիւ փախաւ : Հայաստան անօթի ու
 ծարաւ : Այդ զօրքերը հոն առատ ուտելիք գը-
 տան և այնքան կերան որ շատերը հիւանդացան
 ու մեռան :

Անտոնիոս դարձաւ Աղեքսանդրիա Կոստանտի-
 րա թագուհիին քով ու լաւ հանեց թէ Արտա-

ւողի պատճառաւ յաղթուեցաւ: Յետոյ փորձեց խարէութեամբ բռնել Արտաւազդը, բայց չյաջողեցաւ: Անտոնիոս նորէն մտաւ Հայաստան և այս անգամ յաջողեցաւ խարէութեամբ բռնել Հայոց արքան: Զայն սոկի և արծաթ շղթաներով կապելով իր ընտանիքին հետ բերաւ Աղեքսանդրիւս, Հայաստանը կողոպտելէ յետոյ:

Հայերը Արտաւազդի տեղ թաղուոր գրին իր որդին Արտաշէսը և կոտորեցին ու փախցուցին իրենց երկիր մնացած հռոմայեցւոց զօրքը:

Անտոնիոս, Աղեքսադրիոյ մէջ, օր մը մեծ հանգէս մը բրաւ: Կղտէպատրա թագուհին սուկեղէն ավստի մը վրայ նստեցաւ և սալափեց Հայոց Ալեքսիոց Ալքան որ երթայ անոր երկընդադու թիւն ընէ և ըսէ՝ «Թագուհին երաւ թագուհի»: Արտաւազդ չըրաւ ասիկա և ասոր համար սպաննուեցաւ փատաբար:

Անտոնիոս մեծ հակառակորդ մը ունէր անունը Ոկտաւիանոս - Օգոստոս: Ասիկա պատերազմ բացաւ Յնտոնիոսի դէմ: Անտոնիոս սպաննուեցաւ, իսկ Կղտէպատրա զերի չիյնալու համար անձնասպան եղաւ:

Անտոնիոս և Կղտէպատրա կ'ուզէին Աղեքսանդրիւսն ընել հռոմայեցւոց մայրաքաղաքը: Ասոր համար էր որ անոնք պատժուեցան Ոկտաւիանոսէն: Արտաւազդ թագաւորեց Ք.Ա. 56-34ին:

ԴԱՍ ԺԳ.

ԱՐՏԱՇԷՍԵԱՆ ՀԱՐՄՏՈՒԹԵԱՆ

ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

ԵՆ ՕՏԱՐ ԹԱԳԱԽՈՐՆԵՐ

Օգոստոս Արտաւազդ Բ.ի զաւակները իրեն հետ Հռոմ տարաւ և հռոմէական կրթութիւն տուաւ անոնց: Իր նպատակն էր զանոնք թաղաւորացնելով Հայոց վրայ Հայաստանը իրեն հետ ունենալ:

Ասկէ զատ, Օգոստոս լաւ վերաբերում ունեցաւ նաեւ հայ նախարարներու հանդէպ, որոնցմէ շատերը հռոմէասէր դարձան: Ուրիշ նախարարներ սակայն շարունակեցին պարթեւասէր մնալ և այս կերպով Հայոց մէջ առաջ եկան երկու կուսակցութիւններ: Պարթեւասէրները շատ էին, իսկ հռոմէասէրները՝ քիչ:

Հայ ժողովուրդը, այսպէս երկուքի բաժնւելով աւելի տկարացաւ: Հռոմայեցւոց ուղածն ալ աս էր արդէն, որովհետեւ իրենց գործին չէր զար որ հայ ժողովուրդը միացած և զօրաւոր ըլլայ: Իրենց ուղղութիւնն էր. «Բաժնէ որ տիւ-

բեռն՝ Անոնք բոլոր ազգերու մէջ այսպէս բաժանում կը ձգէին որ դիւրութեամբ կարենան տիրապետել անոնց երկրին։

Արտաշէսեան Հարստութեան վերջին թագաւորը եղաւ Տիգրան Զ., Արտաւազդ Բ ի վերջին զաւտիր։ Ան կարճ ատեն մը թագաւորեց որովհետեւ Օրոստոս զայն Հռոմ կանչեց և ա՛լ չի ձգեց որ վերագառնայ և ոչ ալ ուրիշ հայ թագաւոր մը դրկեց։

Այսպէս վերջացաւ Արտաշէսեան Հարստութիւնը որ ատենց մօտ 200 տարի, Քրիստոսէ առաջ 490 էն մինչեւ Քրիստոսէ վերջ 14 թուականը։

Անկէ յետոյ Հայաստան ատեն մըն ալ կըռուախնձոր եղաւ Հռոմայեցւոց, Պարթեւաց և Վերացիներու միջեւ որոնք աշխատեցան իրենցմէ թագաւորներ դնել մեր երկրին վրայ։ Բայց այս օտար թագաւորները չկրցան երկար մնալ և գործ մը տեսնել ու կռիւներով աւելի տկարացուցին մեր երկիրը։

Հայաստան այնպիսի երկիր մըն է որուն տիրապետողը կրնայ տէր ըլլալ շրջակայ երկիրներուն ալ։ Ասոր համար էր որ Հռոմայեցիք ու Պարթեւները կ'աշխատէին իրարու ձեռքէն խլել

զայն, օգնութեամբ հայ նախարարներուն, որոնք կամ պարթեւասէր էին, կամ հռոմէասէր, երբեմն մէկ երբեմն միւս կողմը կ'անցնէին և մեծամեծ վնասներու կ'ենթարկէին հայ ժողովուրդը:

Հռոմայեցիք իրենց զբաւած երկիրներու բընականութեան հետ միեւնոյն կերպով չէին վարուեր: Ոմանք կը զրկէին իրենց անկախութենէն, ուրիշները կը պաշտպանէին և իրենց զաջնակից կը դարձնէին. ոմանք ալ իրենց անուանական գերիշխանութեան ասկ կը պահէին: Բայց իրենց բուն նպատակն էր ասիացիները տկարացընել և անոնց երկիրներուն տիրապետել: Այս պատճառաւ ալ Ասիոյ ժողովուրդները չէին սիրեր Հռոմայեցիք որոնց զրկած կառավարիչներն ու զօրապետները կաշառակեր և անարգար մարդիկ էին:

Հռոմայեցիք, Օգոստոսէն յետոյ քանի մը տնդամ փորձեցին վերջացնել Հայոց անկախութիւնը և երկիրը հռոմէական նահանգ մը դարձընել, բայց Պարկաստան միշտ հակառակեցաւ. այդ պատճառաւ ալ Հայոց Արշակունեաց թագաւորութիւնը կրցաւ իր զոյւթիւնը պահպանել մօտ 300 տարի:

Մասն Դ.

ԴԱՍ ԺԴ.

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՏՐԴԱՏ Ա.

Քրիստոսէ յետոյ 51 թուականին Պարթեւաց թագաւորն էր քաջ և խելացի Վաղարշ Արշակունին։ Անկա Մարտտանի վրայ թագաւոր նշանակեց իր մեծ եղբայրը Բակուրը, իսկ Հայաստանի վրայ իր փոքր եղբայր՝ Տրդատ։ Ինք կը մնար Արքայից Արքայ և ինք միայն կընար դրամ կտրել։ Ասոր համար է որ մեր Արշակունի թագաւորներէն մեղի բնաւ դրամ հառած չէ։

Բայց այդ ատեն Հայաստանի վրայ կը թագաւորէր Հռադամիզդ, որ Վրաց թագաւորին որդին էր և Հռոմայեցւոյ բարեկամ։ Ասկա շատ անգութ մարդ մը ըլլալուն պատճառաւ, Հայերը միացած Տրդատին զայն փախցուցին։

Կորբուդոն եւ Արսաւաշի աւերումը . —
 Հռոմայեցիք երբ այս լուրը առին Հայաստան
 զրկեցին նշանաւոր Կորբուդոն զօրավարը : Ասիկա
 մեծ դժուարութեամբ կրցաւ հասնիլ մինչեւ Ար-
 տաշատ մայրաքա-
 ղաքը : Տրդատ ըս-
 տիպուեցաւ եւ քաշ-
 ուիլ իր զօրքը քիչ
 ըլլալուն պատճա-
 ռաւ : Արտաշատի
 բնակիչները քաղա-
 քը յանձնեցին Կոր-
 բուդոնին պայմանա-
 սը քնատ մը չի տալ :
 Բայց սա ձմեռը
 հոն մնալէ յետոյ,
 զարնան քաղաքը
 կործանեց ու այն-
 պէս քաշուեցաւ :
 Տիգրանտիւրաը եւ
 գրաւելէ յետոյ Կոր-
 բուդոն Հայաստանի
 վրայ թագաւոր դը-
 րաւ Տիգրան անա-

ՏՐԴԱՏ Ա.

նով մէկը որ հրեայ էր:

Սակայն շուտով Տըր-
դատ նոր զօրքով Հա-
յաստան մտաւ: Միւս կող-
մէ վաղարշն ալ պատե-
րազմ բացաւ Հռոմայեց-
ւոց դէմ: Այս անգամ
Պարթեւաց դէմ եկաւ
Պետոս զօրավարը որ շա-
րաշար յաղթուեցաւ:
Տրդատ դրաւեց Հայաս-
տանը:

ԿՈՐԲՈՒՂՈՆ

Համաձայնութիւն
Պարթեւաց եւ Հռոմա-
յեցւոց միջեւ. — Հռո-
մայեցիք ստիպուեցան

նորէն Կորբուղոնը զրկել Հայոց և Պարթեւաց
դէմ: Բայց այս նշանաւոր զօրավարը հակառակ
որ շատ զօրք ունէր իր ձեռքին տակ, աւելի խե-
ղացութիւն սեպեց զորոք Համաձայնութեամբ
վերջացնել: Առաջարկեց որ Տրդատ Հռոմ եր-
թայ և Ներոն Կայսրէն բնդունի իր թագը:
Տրդատ յանձն առաւ, պայմանաւ որ (1) Զրադաշ-
տական կրօնի համեմատ ցամաքով երթայ, և ոչ

Թէ ծովով, որովհետեւ
Պարսկաց կրօնքը կ'արգի-
լէր ջարը աղտոտել .
(2) ճամբան մեծ պա-
տիւներ ըլլան իրեն .
(3) բոլոր ծախսերը Հռո-
մայեցիք ընեն :

ՆԵՐՈՆ ԿԱՅՍԵՐԸ

Տրդատ Հռոմի մէջ .
Համաձայնութիւն գոյա-
նալէ յետոյ, Տրդատ իր
կնոջ, զաւակներուն,
հայ ու պարթեւ իշխաններու և 300 զինուորնե-
րու հետ ճամբայ ելա :

Ներսն մեծ պատիւներով ընդունեց հիւրե-
րը : Թագադրութեան հանգէսն ալ շատ փառա-
ւոր եղաւ և կայսրը իր ձեռքով Տրդատի գլու-
խը դրաւ հայկական թաղը :

Հանգէսին ներկայ եղող ամբոխը ուրախու-
թեան ազդակներ կ'արձակէր : Ի պատիւ Տրդ-
ատի Պամպէտի թաաբոնին մէջ ներկայացում
արուեցաւ : Ներկաները զարդարուած էին սո-
կիով և ծիրանիով և այդ օրը կոչուեցաւ «Ոսկի
Օր» : Ներսն իր ձեռքով զոցեց Յանոսի առ-

ճարին դուռները ի նշան խաղաղութեան ծովի և
ցամաքի վրայ:

Հանդէսները վերջանալէն յետոյ Տրդատ
վերադարձաւ նոյն պատիւներով: Ներսէս անոր
տուտ շատ մը վարպետներ և գրամ որ վերա-
նորոգէ Արաշատը:

Այս կերպով թէև Հայաստանը հռոմէական
գերիշխանութեան տակ կը մտնէր, բայց ատիկա
անուանտիան էր: Հռոմի և Պարթեւներու մի-
ջև, այս կերպով, խաղաղութիւն հաստատուեցաւ:
Այս խաղաղութիւնը տեւեց մօտ յիսուն տարի
և Հայաստանի մէջ ծաղկեցան արհեստներն ու
վաճառականութիւնը:

Տրդատ թագաւորեց 66—75:

ԴԱՍ ԺԵ.

ՏՐԴԱՏԷՆ ՄԻՆՉԵԻ ԽՈՍՐՈՎ Բ.

Նոր պատերազմներ. — Տրդատէն անմիջապէս յետոյ կ'երեւի Հայոց թագաւոր եղաւ Սանատրուկ. որուն յաջորդեց իր որդին Աշխադար։ Սա չկրցաւ սիրելի ըլլալ Հռոմայեցոց, ոչ ալ Պարթեւաց, ուստի Խոսրով Բ. երբ Պարսից թագաւոր եղաւ Աշխադարը վար առաւ և անոր տեղ թագաւոր դրաւ Պարթամասիր, առանց Հըռոմի հաւանութեան։

Այս պատճառաւ Տրայիանոս կայսրը պատերազմ բացաւ Հայոց և Պարթեւաց դէմ, և, վատաբար սպաննեց Պարթամասիրը և Հայաստանը ըրաւ հռոմէական նահանգ մը։

Տրայիանոս կայսրը Հայաստանէն անցաւ Միջագետք և Ասորիք զորս նոյնպէս հռոմէակոսն նահանգի վերածեց։ Յետոյ մտաւ Պարթեւաց երկիրը, գրաւեց մայրաքաղաքը, թալանեց Աշխադանեաց ոսկեձոյլ գահը և Խոսրով Բ.ի դաւաճան որդին թագաւոր ըրաւ և վերադարձաւ։

Տրայիանոսի այս ընթացքը պատճառ եղաւ
ոսկայն որ բոլոր Պարթեւները միանան և նոր
պատերազմներու ձեռնարկեն, Հայաստանն ալ
մասնակցեցաւ այս ապստամբութեան:

Տրայիանոսի յաջորդ Ադրիանոս կայսր խա-
ղաղութեան մէջ ազդեցաւ Պարթեւաց և Հայոց
հետ և Հայաստանի թագաւոր եղաւ Վաղարշ:

Բայց Անտոնինո Պիոս կայսրը Վաղարշը
գահէն զրկեց և տեղը դրաւ Սոյեմոս որ միայն
մօր կողմէ Արշակունի էր և ջերմ հռոմայեցիք,
կայսեր այս արարքը և ոսկեղէն գահը վերա-
դարձնելու խնդրանքին մերժուիլը պատճառ ե-
ղաւ որ նորէն բարբոքի պատերազմը: Հռոմէա-
կան բանակը ջարդ ու փշուր եղաւ և հրամանա-
տարն ալ ամօթէն անձնասպան եղաւ:

Հռոմ նոր և մեծ բանակ մը զրկեց որ յաղ-
թական հասաւ մինչև Տիգրոն և արքունի պա-
լատը հողին հաւասար ըրաւ: Նոյն ատեն երկ-
րորդ բանակ մը Հայոց վրայ զնաց և Հայաստան
նորէն Հռոմին ենթարկուեցաւ և Սոյեմոս կրկին
գահ բարձրացաւ:

Սոյեմոսէն վերջ Հայոց թագաւոր եղաւ
Խոսրով Ա. որ կրցաւ սիրելի ըլլալ Պարթեւե-
րուն և Հռոմայեցիներուն:

Կարակալւա կայսր նոր պատերազմի մը ձեռնարկելով Հայոց և Պարթեւաց դէմ, խաբէութեամբ իր քով հրաւիրեց Խոսրովը և կ'իջ ու որդիներուն հետ շղթայի զարկաւ, արեւելահամար Հայաստանի:

Ասոր վրայ Հայաստանի մէջ մեծ ապստամբութիւն մը ծագեցաւ արքայորդի Տրդատ Բ.ի առաջնորդութեամբ որ թագաւոր հռչակուեցաւ և յաղթեց իր վրայ եկող հռոմէական բանակին:

Բայց երբ Կարակալւա կայսր ինք անձամբ եկաւ Հայաստան, Տրդատ Պարթեւաց քով գնաց: Սակայն արքայից արքան ստիպուեցաւ զայն կայսեր յանձնել:

Երբ Կարակալւա իր անդթութեան պատճառաւ սպաննուեցաւ իր զինուորներէն, իրեն յաջորդը Մակրինոս ծանր պարտութիւն մը կրեց Պարթեւներէն և ստիպուեցաւ ետ դարձնել Տրդատ Բ.ը, որուն արքայական թագ տուաւ: Վերադարձուց նաև անոր եղբայրներն ու քոյրերը և Հայաստանէն առնուած աւարը:

ԴԱՍ ԺԶ.

ՍՍՍԱՆԵԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅՆԵՐԸ

Արսաւիր Սասանեան. — 226 թուականին մեծ փախիստութիւն մը տեղի ունեցաւ Պարթեւաց երկրին մէջ: Բուն Պարսկաստանի իշխաններէն մէկը, Սասանի թու Արտաշիրը զօրանալով, իր շարջ հաւաքեց Պարթեւ վերջին թագաւոր Արտաւան եւ զգողո՞հ եղողները, երեք մեծ պատերազմներու մէջ յաղթեց Արտաւանին, զայն սպաննեց ու զահ ըսարձացաւ: Պարթեւաստանը անկէ յետոյ կոչուեցաւ Պարսկաստան: Այս կերպով հիմնուեցաւ Սասանեան Հարստութիւնը: Պարթեւները երկար ատեն հռոմայեցւոց և Յունաց հետ շփուելով աւելի քաղաքակրթուած էին, մինչ Սասանեանները աւելի ասիական էին և կ'ուզէին ոչնչացնել ինչ որ յունական և հռոմէական էր:

ԱՐՏԱՎԻՐԻ ԴՐԱՄԸ

Խօսարով Բ. — Այս ատեններ Հայոց թագաւորն էր Խօսարով Բ. որ Արտաւան Ե.ի մօտիկ ազգականն էր։ Բնական է որ Արտաշիր լաւ աչքով չէր նայեր Խօսարով Բ.ի վրայ, եւ իրաւ ալ, Հայոց թագաւորը իր շուրջը հաւաքելով շատ մը Պարթեւ Արշակունիներ մեծամեծ պատերազմներ մղեց Արտաշիրի դէմ եւ յաղթեց ալ, բայց չկրցաւ կործանել Սասանեան Հարստութիւնը։

Այս կռիւները երկար տեւեցին։ Արտաշիրի յաջորդ Շապուհ Ա. գլխեց խարդախութեան։ Անակ Պահլաւունի մեծ իշխանին մեծամեծ խտրումներ ըրաւ՝ եթէ սա կարենար զինքը ազատել Խօսարովէն։ Անակ ընտանիքով փախաւ եւ կաւ Խօսարովի քով եւ խարդախութեամբ զայն սպաննեց։ Ասոր իբր վրէժ Հայերը սուրէ անցուցին Անակի ընտանիքը որմէ ազատեցաւ Քրիզոր անունով աղայ մը, որ Կեսարիա տարուեցաւ։ Իսկ Շապուհ տիրելով Հայաստանի հրամայեց ոչ ընչացնել Խօսարով Բ.ի ընտանիքը։ Այս կտորածէն ազատուեցան փաքրիկն Տրդատ զոր Արտաւազդ Մամիկոնեան Հռոմայեցւոյ կողմ փախցուց եւ անոր Խօսարովիդուխտ քոյրը, զոր Օտա Ամատունի իշխանը իր քով տարաւ ու պահեց։

Անկէ յետոյ Հայաստան 25 տարիի չափ

Պարսկաստանի մէկ նահանգը եղաւ և կառավարուեցաւ պարսիկ սատրապներով։ Ի վերջոյ կռիւները նորէն վերսկսան, մինչև որ Հռոմայեցւոց Դիսկիկեախանոս մեծ կայսրը ստիպեց պարսից Վռամ Բ. արքան որ Հայաստանն ու Միջագետքը իրեն թողու։

Տրդատ Հռոմայեցւոց քով մեծնալով իր քաջութիւններովը մեծ անուն մը վստակած էր։ Կը պատմեն թէ անդամ մը կառքով մրցում կատարած ատեն իր հակառակորդը երբ զինքը խարդախութեամբ վար ձգեց, Տրդատ անոր կառքին ետեւէն վազեց և այնպէս ուժով մը բռնեց որ ձիերը չկրցան շարժիլ։ Տրդատ զինուոր եղաւ հռոմէական բանակին մէջ։ Անգամ մը զինւորները ապստամբեցան իրենց պետին դէմ և կ'ուզէին սպաննել զայն։ Տրդատ մինակը կեցաւ իր պետին գրանը առջեւ ու չձգեց որ մէկը մօտենայ անոր։

Ուրիշ անգամ մըն ալ Տրդատ Հռոմի կայսեր փոխարէն զօտեմարտեցաւ թշնամի ցեղին թագաւորին դէմ և յաղթեց անոր։ Ասկէ կայսրը շատ զոհ մնաց և ուզեց որ Տրդատը նորէն իր հօրը դահը բարձրանայ։

ԴԱՍ ԺԷ.

ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ՄՈՒՏՔԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՏՐԴԱՏ Գ. ԵՆ Ս. ԳՐ. ԼՈՒՍԱՒՈՐԻԶ

Պարսից և Հռոմայեցւոց համաձայնութենէն վերջ Տրդատ թագաւոր պսակուեցաւ և Հայաստան եկաւ: Հայ ազգը զինքը սիրով ընդունեց և Պարսից Վաւամ թագաւորն ալ ճանչցաւ անոր թագաւորութիւնը: Բայց երբ Վաւամին յաջորդեց Ներսէճ, կոխները վերսկսան, որով Նեոսե Ներսէճն ալ իր նախորդներուն պէս կ'ուզէր Հռոմայեցիք Ասիայէն դուրս վաճակել: Տիրելէ յետոյ Հայաստանի, Ներսէճ յարձակեցաւ Հռոմայեցւոց վրայ և անոնց յաղթեց: Հռոմայեցիք նոր բանակ մըն ալ զլիկեցին բայց այս անգամ Ներսէճ հաղիւ կրցաւ փախչիլ և աղաթիլ:

Մծրինի մէջ կնքուեցաւ խաղաղութեան դաշինք մը որ 40 տարի խաղաղութիւն տուաւ աշխարհի: Այս նշանաւոր դաշինքով Հայաստան կը մնար դաշնակից Հռոմի և իր սահմանները կ'ընդարձակուէին:

Ահա այս խաղաղութեան տարիներուն էր որ պատահեցաւ մեր պատմութեան ամենէն նշանաւոր գէպքերէն մէկը. — Հայ ազգը ընդունեց Քրիստոնէութիւնը:

Այս մեծ գէպքը տեղի ունեցաւ 305 թուականին: Պաղղիա մեղմէ 491 տարի վերջ ընդունեց Քրիստոնէութիւնը, Անգլիա՝ 300, իսկ Գերմանիա՝ 500 տարի:

Քրիստոնէութիւնը մեր մէջ տարածողներն եղան Մեծն Տրդատ և Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը:

Տրդատէն և Լուսաւորիչէն առաջ ալ Հայոց մէջ քրիստոնեաներ կային: Քրիստոսի աշակերտներէն Թադէոս և Բարթողէմէոս քարոզչութեան եկած էին Հայաստան և հոն նահատակուած էին: Մեծն Տրդատի օրով ան պաշտօնական կրօն դարձաւ:

Հայաստանի լուսաւորիչը եղաւ Անակի որդին, որ, ինչպէս ըսինք, Կեսարիա տարուած և իբր քրիստոնեայ մեծցած և մկրտուած էր Գրիգոր անուամբ: Ան հոն ամուսնացած և Վլթանէս ու Արիստակէս անունով երկու զաւակներ ունեցած էր: Յետոյ բաժնուելով իր ընտանիքէն Տրդատի քով ծառայութեան մտած էր և Հայաստան եկած: Տրդատ խմանալով Գրիգորի ով ըլլալը, զայն

բանտարկած էր։ Այս ատեններ կարեւոր դէպք մը պատահեցաւ Հայաստանի մէջ։ Հռոմէն Հայաստան փախած էր աղջիկներու խումբ մը 37 հոգի։ Այս խումբին պետն էր Գայիանէ, բայց մէջերնէն ամենէն զեղեցիկն էր Հռիփսիմէ։ Ասոնք քրիստոնեայ էին և փախած էին Կայսեր ձեռքէն, որ կ'ուզէր Հռիփսիմէն իրեն կին առնել։ Կայսրը երբ իմացաւ որ այս կոյսերը Հայաստան փախեր են, զրեց Տրդատին որ փնտռէ զանոնք և Հռիփսիմէն իրեն զրկէ։ Երկար փնտռութե յետոյ վերջապէս կոյսերը գտնուեցան։ Բայց Տրդատ ուզեց որ Հռիփսիմէ իրեն թագուհի ըլլայ։ Հռիփսիմէ մերժեց, որովհետեւ Տրդատն ալ Կայսեր պէս կռտպաշտ էր։

Ասոր վրայ Տրդատ զայրացաւ և նահատակեց բոլորը։ Կոյսերու նահատակութենէն յետոյ, Տրդատ հիւանդացաւ։ Խոսրովիզուխտի երազներուն վրայ Գրիգոր բանտէն հանեցին և ան բժշկեց Տրդատը, որ ընդունեց Գրիստոնէութիւնը։ Գրիստոնեայ դարձան նաեւ իր կիներն ու քոյրը և նախարարներէն շատերը։ Յետոյ թագաւորն ու Գրիգորը շրջեցան Հայաստան և կործանեցին մահաւանները, շինեցին եկեղեցիներ։

ԴԱՍ ԺԸ.

Հայաստան

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԻԻՆ ԸՆԴՈՒՆԵԼԷՆ

յեսոյ

Հեթանոսական կրօնը անմիջապէս չընկճուեցաւ: Դուրսերը ապստամբեցան, յաղթուեցան և փճացան: Որով նոր կրօնքը զէնքի ուժով տարածուեցաւ մեր մէջ:

Նորագարձներուն հոգեւոր տեսուչ պէտք էր: Դրիգոր 16 նախարարներու հետ Կեսարիա գնաց, եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ ու վերադարձին միրանց թագաւորը, անոր ընտանիքը, նախարարները և բիւրաւոր մարդիկ: Շինեց եկեղեցիներ, օրինակ՝ Էջմիածինը և Ս. Կարապետը:

Յետոյ, Դրիգոր բացաւ դպրոցներ՝ նոր կրօնքը ուսուցանելու համար: Ուսուցիչները յոյն էին և ասորի, որոնք այդ լեզուներով կ'ուսուցանէին, քանի որ հայերէն ղեր ու ղիրք չկար: Ամէն դասակարգի՝ աղաք կ'ընդունուէին այդ դպրոցներուն մէջ, մանաւանդ քուրմերու աղաքը: Ասոնցմէ 12ը եպիսկոպոս ձեռնադրուեցան:

Լուսաւորիչ եկեղեցիներու նիւթականին ալ հոգ տարաւ: Մեհեաններու կալուածները եկեղեցիին ու եկեղեցականներուն անցան: Լուսաւորիչ ինքը, իբրեւ ազնուական, մեծամեծ կալուածներ ունէր: Այնպէս որ, ժամանակ մը յետոյ, նախարարներէն ոչ մէկը կրնար հաւատարիլ կաթողիկոսութեան՝ հարստութեան և ուժի կողմէ: Այս կերպով կաթողիկոսները շատ ազդեցիկ դարձան:

312 թուականին Հայերը այնքան ջերմ քրիստոնեայ էին որ երբ Մաքսիմիանոս կայսրը ուզեց զէնքով հին կրօնքը վերահաստատել Հայաստանի մէջ, Հայերը զէնքի դիմեցին և յաղթեցին կայսր: Բայց Կոստանդիանոս կայսրը 312 ին քրիստոնէութիւնը ազատ կրօնք հռչակեց և 323 ին ինքն ալ քրիստոնէութիւնը ընդունեց: Այսպէս, Հայաստան և Հռոմ կրօնքով իրարու միացան և Պարսկաստան ա՛լ տուելի թշնամացաւ Հայաստանի:

Այս ատեններ պարսից թագաւորն էր Շապուհ Բ. որ 70 տարի թագաւորեց: Ան բնաւ դոհ չէր որ Հայեր և հռոմայեցիք կրօնքով իրարու միացան և դաշնակից ալ եղան: Բայց բան մը չէր կրնար ընել, որովհետեւ Հռոմի հետ կնքած

դաշինքին ժամանակը չէր լրացած: Ուստի աշխատեցաւ որ հայ նախարարները ապստամբեցնէ Տրդատի դէմ և ուրիշ թշնամիներ ստեղծէ: Սակայն Տրդատ ըստին ալ արժանի դասը տուաւ:

Հայաստան Տրդատի ժամանակ խաղաղութիւն վայելելով այնքան զօրացած էր որ դրացի փոքր երկիրները՝ Վրաստան և Աղուանիստան՝ իր ազդեցութեան տակ ինկան: Քրիստոնէութիւնը Հայաստանէն մտաւ Վրաստան և երկու ազգերը իրարու հետ բարեկամացուց: Տրդատ Վրաց թագաւորին յանձնեց Հայաստանի հիւսիսային սահմաններու պաշտպանութիւնը, իսկ արեւելեան և հարաւային սահմաններու պաշտպանութիւնն ալ յանձնեց հայ իշխաններու որպէսզի Հայաստանը Պարսից սանձղութենէն պաշտպանեն:

Մեծն Տրդատ մեռաւ 329 թուին, թողլով մեծ ու զօրաւոր Հայաստան մը: Իրմէ առաջ մեռած էր Լուսաւորիչը:

ԴԱՍ ԺԻՎ.

ՏՐԴԱՏ Գ.Ի ՅԱԶՈՐԴՆԵՐԸ

Տրդատ Գ.ի և Լուսաւորչի մահէն ետքը Հայաստանի պոյրմանները փոխուեցոյն: Նախ, Պարսիկները շատ դժգոհ էին որ Հայեր կրօնքով իրենցմէ բաժնուեցան և յունասէր կուսակցութիւնը յաղթանակեց: Յետոյ, նախարարները այնքան զօրացեր էին որ ա՛լ չէին հնազանդեր թագաւորին: Ասոնք պարսկասէրներն էին և շատ անգամ Շապուհի գրգռմամբ կը դործէին: Այս կուսակցութիւններէն զոտ հիմա կար նաեւ հոգեւորականութիւնը, որ թագաւորին չափ ուժով էր:

Տրդատէն յետոյ պայքար մը տկաւ թագաւորին և պարսկասէր նախարարներուն միջեւ: Հոգեւորականութիւնն ու յունասէրները շատ անգամ թագաւորին կողմն էին:

ԽՈՍՐՈՎ. — Տրդատին յաջորդեց Խոսրով Բ. Կոստակ: Խոսրով կը ջանար իր հօր դործը շարունակել: Ան իր ազդեցութիւնը տարածեց նաեւ Վրաց և Աղուանից երկիրներուն վրայ և Վրթանէսի որդին Գրիգորիսը անոնց վրայ եպիս-

կապտո նշանակեց, Մամիկոնեան նախարարներու հետ ալ բարեկամ էր և Վաչէ Մամիկոնեանը կարգեց սպարապետ:

Շուտով նախարարներու մէջ կռիւ ծագեցաւ, մանաւանդ Մանաւաղեանց և Որդունեաց նախարարներուն միջեւ, որոնք թագաւորն ալ անպատուեցին: Վաչէ սպարապետը, թագաւորին հրամանաւ ջարդեց ու վերջացուց այս երկու տոհմերը:

Այս ատեններ Շապուհ զրդուեց Մաղքթաց Սանեսան թագաւորը որ Հայաստան արշաւէ: Բայց Վաչէ անոր յաղթեց և Վահան Ամատունի անոր զուխը կտրեց:

Խոսրով իր զահը փոխադրեց Դուին և չինարարութիւններ ըրաւ:

Երբ քառասնամեայ դաշինքը վերջացաւ Շապուհ Հայաստանի սահմաններուն մօտեցաւ և ապստամբեցուց Բզնունեաց և Աղճնեաց իշխանները, որոնք Վաչէէն սպաննուեցան: Յետոյ, Շապուհ ինք եկաւ Հայաստան, բայց պարտուեցաւ: Հերոս Վաչէն ալ ինկաւ ոյս պատերազմին մէջ:

Խոսրով թագաւորեց 10 տարի: Ան իր կեանքը պատերազմներով անցուց, Թէեւ յաղթեց պարսկաօէր կուսակցութեան, բայց չկրցաւ

վերջ տալ անոնց փափաքներուն :

Տիրացւ. — Խոտորովի սրդին Տիրան, թող և անհաստատ բնոււթյամբ ան տէր էր : Ինք չէր սիրեր ո՛չ հռոմէացիները և ո՛չ ալ պարսիկները : Տիրան եթէ կրնար միանալ կաթողիկոսին ու նախարարներուն հետ շատ մեծ գործեր պիտի կրնար տեսնել, որովհետեւ պարսիկներն ու հռոմէացիք ուրիշ տեղեր պատերազմի մէջ էին : Բայց ան չէր սիրեր նաեւ եկեղեցականներն ու նախարարները : Ան ձեռքի տակ սպաննել տուաւ Յոսիկ կաթողիկոսը, որովհետեւ սա զինքը յանդիմանած էր իր անվայել կեանքին համար, և խեղդել տուաւ Դանիէլ եպիսկոպոսը, որ այս պատճառաւ հրապարակաւ դինք յանդիմանած էր :

Եկեղեցականներն ու թագաւորը, այսպէս, իրարու հետ զժառեցան : Այս խնդրին մէջ մեծ զեր խաղաց նաեւ Հայր Մարգարեալը, որ թագաւորի կալուածներուն վրայ կը հսկէր և հակառակ էր հոգեւորականներուն և նախարարներուն, որոնց կալուածները կ'ուղէր զրաւել :

Շապուհ, օգտուելով հռոմէացոց ուրիշ տեղ պատերազմով զբաղած ըլլալէն, խարելով Տիրանը իր քով տարաւ և աչքերը փորել տուաւ : Ան կ'ուղէր Հայաստանը նորէն զրաւել :

Դ Ա Ս Ի.

ԱՐՇԱԿ Բ.

Արշակի թագաւորութեան առաջին տարիները. — Շապուհ կ'ուզէր Հայաստանը Պարսկաստանի մէկ նահանգը դարձնել, սակայն Հայերը հակառակեցան և Կոստանդ կայսրէն օգնութիւն խնդրեցին: Կայսրը անձամբ եկաւ Հայաստան և Հայոց օգնութեամբ յաղթեց Շապուհի, որ իր ընտանիքը գերի ձգելով փախաւ: Յետոյ հաշտութիւն եղաւ և Հայաստանը Հռոմէացւոց գերիշխանութեան տակ անցաւ: Գերիները արձակուեցան ու Տիրանն ալ ետ դարձաւ: Թագաւոր եղաւ Արշակ Բ. (350 - 363):

Բայց նոր թագաւորին զործը դժուար էր: Ան պիտի հանգստացնէր նախարարները և բարեկամ պիտի մնար թէ՛ Հռոմայեցիներուն և թէ՛ Պարսիկներուն, ինչ որ դիւրին չէր:

Իրեն կապեց հռոմէաւէր նախարարները, կարեւոր պաշտօններ յանձնելով անոնց: Լուսաւորչին ցեղէն Ներսէսն ալ, որ զարգացած ու մեծ մարդ մըն էր, նախ իր քով քարտուղարութեան առաւ և յետոյ զայն կաթողիկոս ընտրել տուաւ: Պարս-

կասէր նախարարները զոհ չմնացին այս բաներէն:

Արշակ հռոմայեցւոյ հետ սիրով կ'ապրէր և կայսեր ընտանիքէն Ողիմպիադա անուն աղջկան մը հետ ամուսնացած էր: Ան կ'աշխատէր բարեկամ մնալ նաեւ Շապուհին: 13 տարի այսպէս անցաւ:

Հռոմայեցւոյ Յուլիանոս Ուրացոյ կայսրը Միջագետք եկաւ Պարսից դէմ պատերազմի: Ան Արշակի հետ դէշ վարուեցաւ ու բարկացուց զայն: Յուլիանոս մեռաւ պատերազմի մէջ և բանակը կայսր հռչակեց Յովիանոսը, որ հաշտուեցաւ Պարսից հետ: Ան Հոյաստանի մէկ մասը Պարսիկներուն տուաւ, նաեւ Հայաստանէն հեռացուց իր զօրքը: Արշակ մնաց անօգնական:

Արեակ կը գծի Մեծն Ներսէսի հետ. — Մեծն Ներսէսի օրով եկեղեցին ու եկեղեցակա-կանութիւնը շատ զօրացան: Մեծն Ներսէս ամէն կողմ շինեց վանքեր որոնք լեցուեցան վարդապետներով և արեղաներով: Շինեց նաեւ զբաղոցներ, հիւանդանոցներ, անկեղանոցներ, օտա-րանոցներ և այլն և բոլորին ալ եկամուտներ սահմանեց: Հոգեւորականները շատ հարստացեր էին և իշխաններէ աւելի ազդեցիկ էին: Նախարարները այս բանը չէին կրնար տանիլ ու կը

դրգոէին թագաւորը որ անոնց ձեռքէն հողերը խլէ։ Եւ որովհետեւ Ս. Ներսէսն ալ միշտ կը խառնուէր թագաւորի գործերուն, իրենց յարաբերութիւնները պաղեցան։ Ու երբ Արշակ ստախոս նախարարներէն խարուելով սպաննեց Գնէլը, որ Պորսէն նոր վերագործեր էր և կը սիրուէր ամէնքէն, ու քիչ յետոյ ամուսնացաւ անոր ֆառանձմ անուն կնոջ հետ, Ս. Ներսէս զժառանգաւ Արշակի հետ և գործերէ քաշուեցաւ։ Անկէ յետոյ, հոգեւորականները ա՛լ կարեւորութիւն չէին տար Արշակին։

Արեւի եւ ցախաբարները։— Բայց Արշակ զժառանգաւ նաեւ նախարարներուն հետ, թագաւորը կ'ուղէր որ անոնք իրեն հալատակին, իսկ նախարարները չէին ուզեր։ Ուստի ան Մասիսի ստորաւ շինեց նոր քաղաք մը՝ Արշակաւան՝ և հրաման հանեց թէ ով որ հոն գայ բնակի, ինչ յանցանք ալ որ գործած ըլլայ սխալ ներուի, Ամէն տեսակ զէշ մարդիկ հոն հաւաքուեցան։ Արշակ կ'ուղէր անոնցմէ նոր բանակ մը կազմել։ Ուստի զժողո՛հ նախարարները միացան ու զացին կործանեցին Արշակաւանը և բնակիչները կոտորեցին։ Ասկէ զատ Արշակ սպաննել տուաւ իրեն հակակաւաւորդ նախարարներէն ոմանք։

Այո բաները կ'ըլլային ճիշդ. ա՛յն ժամանակ երբ Յովհաննոս կայսրը իր դաշինքը կը դնէր Պարսիկներուն հետ՝ Որով, Արշակ, լքուեցաւ թէ՛ հռոմայեցիներէն, թէ՛ հայ հոգեւորականութենէն, և թէ իր նախարարներէն:

Փառանձեմ Թագունիմ. — Արշակի իր նախարարներուն հետ ունեցած վէճերուն մէջ մեծ դեր խաղաց Փառանձեմ թագուհին:

Փառանձեմ Սիւնեաց իշխանի աղջիկն էր, գեղեցիկ և խելացի: Ան ամուսնացած էր Գնէլի հետ, որ Արշակի եղբորորդին էր: Արշակ Գնէլը սպաննել տալէ յետոյ իրեն կին առաւ Փառանձեմը: Երբ Արշակի առաջին կինը մեռաւ, Փառանձեմը եղաւ թագուհի:

Սիւնեաց իշխանները պարսկասէր ըլլալով Արշակի պալատին մէջ զօրացաւ պարսկասէրներու կուսակցութիւնը:

Ասիկա գործին չէր զար իհարկէ յունասէրներուն, որոնց զխաւորներէն էր Մամիկոնեան նախարարութիւնը, որոնց շնորհիւն էր որ Արշակ դահ բարձրացեր էր: Որովհետեւ Գնէլի սպանութեան գործին մէջ դեր ունեցեր էին նաեւ Մամիկոնեանները, Փառանձեմ Արշակի միջոցաւ իր վրէժը լուծեց:

Բայց Արշակի դիրքն ալ շատ տկարացաւ:

ԴԱՍ ԻԱ.

ԱՐՇԱԿԻ և ՓԱՌԱՆՁԵՄԻ ՄԱՀԸ

Արշակէն դժգոհ նախարարներէն Մեհրուժան Արծրունին, որ կ'երազէր Հայաստանի թագաւոր դառնալ, զնայ Շապուհի մօտ, ուրացաւ իր կըրօնքը և հայոց թագաւոր դառնալու խոստումը տանելով պարսիկ զօրքով եկաւ Հայաստան: Նախարարներէն ուրիշներ ալ կային որ իրեն համաձայն էին, օրինակ Վահան Մամիկոնեանը, որ, նոյնպէս իր կրօնքը ուրացաւ և ամուսնացաւ Շապուհի քրոջը հետ ու մեծ պաշտօն մը ստացաւ: Եւ այս բաները Պարսից թագաւորին զործին կուգային, որովհետեւ ան կ'ուզէր կործանել Արշակունեաց թագաւորութիւնը, Հայերը կրակապաշտ դարձնել ու Հայաստանը իր երկրին կցել:

Մեհրուժան և Վահան շատ անգութ վերաբերում ունեցան Հայաստանի մէջ: Անոնք նոյն իսկ քանդեցին Արշակունի թագաւորներուն զերեզմանները և ոսկորները դուրս հանեցին: Բայց Արշակի հետ մնացեր էր հերոս Վասակ Մամի-

կոնեանը, որ մէկ քանի անգամ յաղթեց այս ուրացող իշխաններուն:

Երբ Արշակ բոլորովին անօղնական մնաց, Շապուհի հրաւերով զնաց Պարսկաստան իր Վասակ սպարապետին հետ: Շապուհ, հակառակ որ խօսք տուած էր Արշակին որ փնաս պիտի չհասցնէ իրենց, երկուքն ալ բանտարկեց Անյուշ բերդը, ուր Վասակը մտրթաղերծ ըլլաւ, իսկ Արշակ անձնատապան եղաւ:

Շապուհ, ապա զօրք զրկեց Հայաստան: Փառանձեմ թաղուհին իր Պապ որդիին հետ ամրացաւ Արտաղերս բերդին մէջ, Վասակի սրդին Մուշեղ, ուրիշ իշխաններու հետ դիմեց Վաղէս կայսրին: Իսկ Պապ կտրելով Պարսից շղթան դուրս ելաւ բերդէն, զօրք ժողովեց և նեղութիւններ տուաւ Պարսից սրտնք զուր աշխատեցան զինքը բռնել:

Բայց Արտաղերս բերդը ինկաւ և Պարսիկները Հայոց քաջ և զեղանի թագուհին՝ Փառանձեմը՝ զերի տարին ու վատարար սպաննեցին:

Յետոյ Պարսից զօրքը ցրուեցաւ Հայաստան և զրաւեց բերդերը, մինչեւ որ օգնութեան հասան հռոմէական զօրքերը:

Գ. Ա. Ս. ԻՐ.

Պ Ա Պ

Մեր զօրեղ և հեռատես թագաւորներէն մէկը եղաւ Պատլը, որ թագաւորեց 369—374 թըւականին:

Պապ երկուստարդ էր երբ գահ բարձրացաւ: Անիկա կ'ուզէր հաշտ ապրիլ թէ՛ Հռոմի հետ և թէ՛ Պարսկաստանի հետ: Ուստի աշխատեցաւ իրեն կապել պարսկասէր նախարարները, Բայց Մուշեղ և Տերենդիոս յոյն զօրապետը դժգոհ մնացին:

Պապ շատ կը յարգէր նաև Ս. Ներսէսը, զոր նորէն պաշտօնի կոչեց: Ներսէս սկսաւ շարունակել իր սկսած գործը: Նորէն աղքատանոցներ, հիւանդանոցներ, որբանոցներ, կուսանոցներ սկսան շինուիլ ամէն կողմ: Եկեղեցիներն ու վանքերը շատցան և մեծամեծ ծախսերու դուռ բացին ժողովրդեան համար, որ պատերազմներէն արդէն աղքատացած էր: Ներսէս նորէն մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերաւ և կ'ուզէր որ թագաւորն ալ իրեն ենթարկուի: Իսկ թագաւորը կ'ուզէր որ ամէն բան իր ձեռքը կեդրոնանայ:

Այս ատեններ յանկարծ մեռաւ Ս. Ներսէսը
 և Պապը ինքզինքը ազատ զգաց, Կ'ուզէր որ
 եկեղեցականները իրեն ենթարկուին, Ուստի
 չձգեց որ Ներսէսի յաջորդը Յուսիկ Բ. Կեսարիա
 երթայ յոյն եպիսկոպոսէն կաթողիկոս ձեռնադրու-
 ուելու, այլ հայ եպիսկոպոսներէն ձեռնադրել աը-
 ւաւ, Պապի օրով Հայոց եկեղեցին անկախ դարձաւ:

Յետոյ ան փակեց Ներսէսի հիմնած բարե-
 դործական հաստատութիւններէն շատերը: Աղ-
 քատներուն հրամայեց աշխատիլ, վաճարու, ե-
 կեղեցիներու կալուածները ետ առաւ և գիւղա-
 ցիներու վիճակին հոգ տարաւ: Մէկ խօսքով
 ան կ'ուզէր բարեկարգ և զօրաւոր Հայաստան մը
 ունենալ, բայց զոհ գնաց յունասէր նախարար-
 ներու դաւին: Վաղէս կայսրը, հաւատարմով Պա-
 պի հակառակորդներուն, իր քով կանչեց Հայոց
 երիտասարդ թագաւորը՝ Կիլիկիա: Պապ գնաց
 և պատիւներով ընդունուեցաւ: Բայց յետոյ կաս-
 կածելով թէ Կայսրը զինքը պիտի ձերբակալէ,
 բանակէն փախաւ եկաւ Հայաստան: Եւ Կայսրը
 կասկածելով թէ Պապը Պարսից կողմ պիտի անց-
 նի հրամայեց իր զօրապետին որ զայն սպաննէ:
 Յոյն զօրապետը ճաշի հրաւիրեց Պապը և դա-
 ւադրութեամբ զայն սպաննեց:

ԴԱՍ ԻԴ.

ԱՐՇԱԿ և ՎԱՀԱՐՇԱԿ.

Հայաստանի սուսջին բաժանումը

Պապի մահը զայրացուց նախարարները. ա-
նոնք պահ մը մտածեցին Պարսից կողմն անցնիլ,
բայց տեսնելով թէ ասիկա աւելի վտանգաւոր
պիտի ըլլայ, որոշեցին նորէն Վաղէսին դիմել և
նոր թագաւոր մը խնդրել: Կայսրը թագաւոր
նշանակեց երխաասարդ և քաջ Վարադդատը, ա-
կանջ չկախելով, Շապուհին, որ կ'առաջարկէր
Հայաստանը բաժնել իրենց միջեւ:

Նոր թագաւորը թէև քաջ բայց բաւականա-
նաչափ խելացի մէկը չէր: Եւ Մուշեղ Մամի-
կոնեանը կը հսկէր անոր վրայ որ հռոմայեցւոյ
հետ բարեկամ մնայ: Իսկ թագաւորը կ'ուզէր
բարեկամանալ Պարսից հետ: Ասոր վրայ թըշ-
նամութիւն ինկաւ իր և Մուշեղի միջև: Իսկ երբ
Մուշեղ կայսեր առաջարկեց որ Պարսից և Հո-
նաց գէմ դնելու համար սահմաններու վրայ
բերդեր շինէ և զանոնք հռոմէական զօրքերով
լեցնէ, հակառակորդ նախարարները Վարադդա-
տը համոզեցին թէ՛ Մուշեղ Հայաստանը հռո-

մայեցւոյ տալ կ'ուզէ. թագաւորը հաւատալով ճաշի կանչեց Մուշեղը և զայն սպաննեց: Ասոր վրայ Մանուէլ Մամիկանեան զիւցաղն նախարարը մեծ պատերազմի մը մէջ յաղթեց Վարադգատին, Հայաստանէն վռնտեց և ինք եղաւ իշխանապետ:

Մանուէլ 7 տարի կառավարեց երկիրը խաղաղութեամբ: Պարսիկներ զինքը կը սիրէին, իսկ Կայսրը ուրիշ տեղ զբաղած էր: Մանուէլ ջնջեց Պապի կարգադրութիւնները և վերանորոգեց Ս. Ներսէսի զործը: Հայաստան խաղաղ շրջան մը ունեցաւ նորէն: Մանուէլ Պապի կինը՝ Զարմանդուխտ՝ թագուհի յայտարարեց և տնոր երկու փոքր զաւակները՝ Արշակ և Վաղարշակ՝ թագաւոր ըրաւ: Իր աղջիկը տուաւ Արշակին և ինք եղաւ թագաւորահայր, բարեկամանալով Պարսից: Շապուհ շատ զոհ մնաց և նուէրներ զրկեց Մանուէլին, իսկ Արշակին և Վաղարշակին ալ՝ թագեր: Շապուհ Սուրէն զօրապետն ալ զօրքով զրկեց Հայաստան զայն սաշտպանելու համար:

Սակայն քիչ յետոյ մեռաւ Վաղարշակը և Արշակ Գ. մինակ թագաւորեց:

Աւելի վերջը Մեհրուժան թշնամութիւն

ձգեց Մանուէլի և Սուրէնի միջեւ: Անոնք նոյն-
խոյն պատերազմեցան և Սուրէն յաղթուեցաւ: Այս
կռիւն մէջ ինկաւ փառասէրն Մեհրուժան: Գիշ
յետոյ մեռաւ նաեւ Մանուէլը:

Արշակ երիտասարդ էր ու չկրցաւ զսպել
նախարարները: Պարսկասէրներ Շապուհի ղիմե-
ցին և նոր թագաւոր մը խնդրեցին:

Թէոդոս կայսրը, որ ուրիշ կողմ գրադած էր
պատերազմով, ուղեց հաշտուիլ Պարսից հետ.
առաջարկեց բաժնել Հայաստանը. Շապուհ Գ.ի
ուղածն էր այդ. Բարձր Հայք և Մոփք Հռոմա-
յեցւոյ անցաւ իսկ մնացեալը՝ Պարսից: Արեւ-
մտեան կամ Յունաց Հայաստանը շատ փոքր
էր, բայց կարեւոր էր կայսեր համար:

Արշակ չուզեց մնալ պարսկական բաժնի մէջ
և խումբ մը նախարարներու հետ անցաւ յունաց
բաժինը, որուն մայրաքաղաքն էր Կարին:

Հայաստանի այս առաջին բաժանումը տե-
ղի ունեցաւ 384 թուին:

Թէոդոս կայսեր այս յիմար քայլը քանդեց
500 տարիներէ ի վեր Հռոմայեցւոյ կերտած ամ-
բողջ դուրձը: Ան տկարացուց Հայաստանը և
ճամբայ բացաւ բարբարոսներուն, որոնք օր մըն
զացին վերջացուցին Բիւզանդիոնի կայսրութիւնը,

ԴԱՍ ԻԴ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՈՒ

ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԽՈՍՐՈՎ Գ. — Շապուհ Գ. անմիջապէս չի վերջացուց Արշակունեաց թագաւորութիւնը: Ան իր բաժնի վրայ թագաւոր դրաւ Խոսրով, որ Արշակունի էր: Ասոր վրայ յունաց բաժին դացող նախարարներէն շատերը իրենց տեղերը վերադարձան. չեկողներուն կալուածները Խոսրով գրաւեց:

ԱՐԵՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱԳԱՈՐՈՒԹԵԱՆ ՎԱԽՆԱՆՐ. — Այս կերպով յառաջ եկաւ երկու թագաւորութիւն: Քիչ վերջ անոնց մէջ կռիւ ծագեցաւ և Արշակ յաղթուեցաւ: 386 ին մեռաւ Արշակ և Թէոդոս կայսրը ա՛լ իր բաժնի Հայաստանի վրայ թագաւոր չդրաւ և զայն դարձուց իր երկրին մէկ նահանգը:

ԱՐԵԵԼԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ. — Իրենց թագաւորի մահէն յետոյ հայ նախարարները չուզեցին ենթարկուիլ յունաց: Խոսրովէն խնդրեցին իրենց կալուածները ետ առլ որ վերադառնան:

Այդպէս ալ եղաւ Խոսրով Հայոց կաթողիկոս ըրաւ Մեծն Ներսէսի որդին Սահակ Պարթեւը։ Յետոյ էայսրէն խնդրեց զինքը ճանչնալ նաեւ յունաց բաժնի թագաւոր և կայսրը ընդունեց։ Որով Հայաստանը նորէն միացաւ։ Բայց այս բաները պարսկաւէր նախարարներուն հաճելի չթուեցան, որոնք Վաւամ Դ.ին գիմեցին և Խոսրովը ներկայացուցին իբրեւ յունասէր։ Վաւամ Պարսկաստան կանչեց Խոսրովը, զահէն զրկեց և աքսորեց Անյուշ բերդը, իսկ Սահակ Պարթեւը աթուէն զրկեց։

Վաւամեապուհ. — Վաւամ Հայոց թագաւոր նշանակեց Վաւամշապուհը, որ Խոսրովի եղբայրն էր։ Նոր թագաւորը հեռատես և խմաստուն էր։ Ան Սահակ Պարթեւը Պարսից Արքային քով դրկեց։ Առաջին անգամն էր որ Լուսաւորչի ցեղէն կաթողիկոս մը պարսից թագաւորին քով կ'երթար։ Վաւամ մեծ պատիւներ ըրաւ կաթողիկոսին, վերադարձուց անոր իշխանութիւնը և ընդունեց անոր բոլոր խնդրանքները։

Վաւամշապուհ 25 տարի խաղաղ կերպով թագաւորեց։ 40 ամեայ խաղաղութեան տարիներէն յետոյ, այս նոր շրջանին, Հայաստան շունչ առաւ։ Այս ատենն էր որ տեղի ունեցաւ Գրոց Գիւտը։ Վաւամշապուհ թագաւորեց 390էն 415։

ԴԱՍ ԻՆ.

ԳԻՐԵՐՈՒ ԳԻՒՏԸ

Գիրեռու Գիւտին պատնառը. — Գրիսառու
նէութիւնը Հայոց մէջ քարոզուեցաւ նախ թա-
ղէոս և Բարթողէմէոս առաքեալներու միջոցաւ,
սակայն չկրցաւ արմատ բռնել: Երկրորդ ան-
գամ քարոզուեցաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի կողմէ
և այս անգամ թէպէտ ան յաջողեցաւ, բայց Հա-
յաստանի շատ մը վայրերուն մէջ մարդիկ դեռ
կը շարունակէին հետեւիլ հին կրօնքին: Ասոր
պատճառն ալ այն էր որ հայերէն գիրեր չկային-
եկեղեցիներու մէջ Ս. Գրիգըր յունարէն կամ
ասորերէն լեզուով կը կարդային և ժողովուրդը
շատ բան չէր հասկնար նոր կրօնքէն:

Պապ թագաւորը թէև հայ եկեղեցին ան-
կախ դարձուց, սակայն հայ եկեղեցականները,
գրերու չգոյութեան պատճառաւ, ստիպուած էին
ասորերէն և յունարէն սորվիլ և այդ լեզու-
ներով կատարել եկեղեցական արարողութիւն-
ները:

Վառաձապուհի թագաւորութեան ժամանակ

Հայոց համար սեփական զիր գտնելու խնդիրը շատ մեծ կարեւորութիւն մը ստացած էր:

Այս կարեւորութիւնը աւելի շեշտեց Ս. Մեսրոպը երբ Հայաստանի արեւելեան գաւառները քարոզչութիւն ընելէ վերադարձաւ Վաղարշապատ Ս. Սահակի և Վռամշապուհի մօտ: Ս. Մեսրոպ անոնց բացատրեց սեփական զիրեր զըտնելու անհրաժեշտութիւնը: Կաթողիկոսն ու թագաւորը որոշեցին ուժ տալ Ս. Մեսրոպին:

Ինչպէս զսնուեցան Գիրեքը. — Սեփական զիրեր գտնելու գաղափարը Պարսից տէրութեան ալ հակառակ չէր, քանի որ անոնք ալ կ'ուզէին որ Հայերը յոյներէն բոյրօվին գտաւին: Ուստի Ս. Մեսրոպ որոնումներու ելաւ: Այդ գիտը տեղի ունեցաւ Սամուսատ քաղաքին մէջ: Այս դէպքը այնքան մեծ ու կարեւոր էր Հայոց համար, որ ժողովուրդը ասոր մէջ Աստուծոյ մասը տեսաւ:

Ս. Մեսրոպ իր նոր գիրերը Հռովանոս անուն յոյն գեղադիրի մը ցոյցուց որ աւելի զեղեցկացուց զանոնք և բերաւ Հայաստան: Այդ օրը Հայոց համար մեծ օր մըն էր: Այս գիտը եղաւ 442 թուականին:

Գրոց Գիւսիմ հետեւանքը. — Ս. Սահակ և

Ս. Մեսրոպ անմիջապէս աշակերտներ հաւաքեցին, անոնց սորվեցուցին հայերէնը և սկսան թարգմանութիւններու: Եկեղեցիներու մէջ ժամերգութիւնները սկսան հայերէն կատարուիլ և Քրիստոնէութիւնը աւելի տարածուեցաւ: Ամէն կողմ բացուեցան վանքեր և անոնց կից դպրոցներ: Ամենէն կարեւոր դպրոցն էր Վաղարշապատինը:

Յետոյ Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ 40 ի չափ ընդունակ աշակերտներ դրկեցին այն ատենուան նշանաւոր քաղաքները, — Աղեքսանդրիա, Աթէնք և Պոլիս — որ աւելի բարձր կրթութիւն ստանան: Այս աշակերտները երբ վերադարձան, իրենց հետ բերին Աստուածաշունչի լաւ օրինակներ, որոնց վրայէն Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ իրենց նախապէս կատարած թարգմանութեանց պահասները լրացուցին: Այս թարգմանութեամբ հայոց լեզուն ալ մշակուեցաւ և կատարեալ եղաւ: Քիրերու գիւտով Հայը իր կիսավայրենի վիճակէն դուրս եկաւ և Ազգ մը եղաւ:

Ս. Սահակ, Ս. Մեսրոպ և իրենց աշակերտները կը կոչուին Թարգմանիչներ, իսկ իրենց շրջանը՝ Ոսկեդար:

Ս. Մեսրոպ Աղուանիստան և Վրաստան եր-

Թալով անոնց համար ալ դիրեր դտաւ։ Յետոյ անցաւ Պոլիս, ներկայացաւ Թէոդոս Բ. կայսրին և յունաց Պատրիարքին ու յունաց բաժնի Հայաստանի մէջ ալ քարոզելու և սորվեցնելու արտօնութիւն ստացաւ։

Կիրեռու գիւտով Հայ ազգը զատուեցաւ Արեւիկէն եւ մտնով կապուեցաւ Եւրոպայի։ Իսկ ասիկա շատ մեծ հետեւանքներ ունեցաւ մեր ազգին համար։ Մենք դարձանք եւրոպական գաղափարներու և եւրոպական քաղաքակրթութեան տարածիչը արեւելքի մէջ։

Մինչև այսօր ալ այսպէս է տակաւին։

ԴԱՍ ԻԶ.

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱԽՈՐՈՒԹԵԱՆ

ԱՆԿՈՒՄԸ

Խոսքով եւ Շապուհ. — Պարոնից Յաղկերաւ Ա. Թաղաւորը Խոսքովը Անյուշ բերդէն հանելով կրկին նստեցուց Արշակունեաց զահուն վրայ, Բայց Խոսքով միայն Տ ամիս տարեցաւ. Յաղկերաւ Հայոց վրայ Թաղաւորացուց իր որդին Շապուհը, որ կամաց կամաց պիտի պարսկացնէր նախարարները. բայց հայ իշխանները բնաւ չսիրեցին զինքը և զայն կ'անարգէին. Շապուհ երբ ծածուկ Հոյաստանէն փախաւ Պարսկաստան իր հօրը յաջորդելու համար, պատուիրեց իր զօրապետին որ ձերբակալէ նախարարները և իրեն զրկէ. Հայերը միաբանեցան և ջարդեցին պարսից զօրքը, հրամանատարն ալ սպաննեցին. վըռամ Ե. նոր բանակ մը զրկեց Հայերը պատժելու, բայց Սահակ Պարթեւ հաշտեցուց նախարարները վռամի հետ, որ Հայոց վրայ Թաղաւոր դրաւ վռամշապուհի որդին Արտաշէսը (422-428), Սակայն այս երկտառարդ Թաղաւորը անարժան մէկն

էր և անխորձ։ Նախարարները խորհուրդ ըրին և որոշեցին դիմել Վռամին որ դաճնեց ընէ Արատէսը։ Անոնք կաթողիկոսէն ալ պահանջեցին որ իրենց միանայ, սակայն հեռատես կաթողիկոսը խնդրեց իրենցմէ որ չընեն այդ բանը։ «Մեր հիւանդ ոչխարը օտար առողջ դռնէն աւելի լաւ է» պատասխանեց։ Նախարարները բարկացան կաթողիկոսին ալ և դիմեցին Վռամին, զանգատելով թէ՛ թագաւորի և թէ՛ կաթողիկոսի մասին։ Պարսիկ թագաւորի ուղածն էր այդ։ Ան իր քով կանչեց թագաւորն ու կաթողիկոսը, երկուքն ալ պաշտօնանկ ըրաւ և չձգեց որ Հայաստան վերադառնան,

Վռամ Հայաստանը ըրաւ Պարսկաստանի մէկ նահանգը և դրկեց Վեհմիհրշապուհ մարզպանը զայն կռաւաժարելու համար։ Սուրմակ անուն եպիսկոպոսն ալ կաթողիկոս նշանակեց։ Այս նշանաւոր դէպքը տեղի ունեցաւ 428 թուականին։

Այսպէս վերջացաւ Արշակունեաց թագաւորութիւնը, որ տեւեց 362 տարի։ Սահակ Պարթեւով կը վերջանայ նաեւ Լուսաւորչի ցեղին կաթողիկոսութիւնը։

Արեւիկունեաց քաղաւորութեան կործանման պատճառները. — Արշակունեաց կործանող խաւոր պատճառներն են. —

1. Հայաստան կը դանուէր երկու հակառակորդ մեծ պետութիւններու մէջտեղը — Հռոմի և Պարսկաստանի, որոնք կ'ուզէին տիրել մեր երկրին:

2. Արշակունի թագաւորներու մէջ խելացի և զօրաւոր մարդիկ քիչ եղան և չկրցան նախարարները միացնել:

3. Լուսաւորչի ցեղէն կաթող իկոսները միշտ յունասէրներու կողմը բռնեցին:

4. Հայ ժողովուրդը գեռ կրթուած չէր:

Բայց, ինչքան որ թագաւորութիւնը կործանեցաւ, երկիրն ալ երկուքի բաժնուեցաւ, կը մնար սակայն նախարարութիւնը, զօրաւոր էր եկեղեցին և Հայը գտած էր իր զիրերը, որ զինքը նոր ի նորոյ ազգ պիտի դարձնէր ու քաղաքակրթուած ազգերու կարգը անցնէր:

ԴԱՍ ԻԷ.

ՀԱՅՈՑ ՆԵՐՔԻՆ ԿԵԱՆՔԸ

Արսաշեսիան եւ Արշակունեաց
Հայրստեան օրով

Թագաւորն ու յաջորդութեան օրէնքը. —
Հայ թագաւորները եղած են բացարձակ միա-
պետներ։ Մնացեալ բոլոր մարդիկը իրենց ծա-
ռաներն էին։ Հայ թագաւորը օրէնսդիր էր, զօր-
քին վերին հրամանատարը, դատաւորը և հե-
թանոտութեան շրջանին՝ նաև քրմապետը։ Իր
կշխանութիւնը ժառանգական էր. անդրանիկ
դաւակը կը յաջորդէր հօրը։

Ուրիշ ազդերու կառավարութեան ձևն ալ
ասկէ տարբեր չէր։

Նախարարութիւնները. — Սակայն հայ
թագաւորը իր շուրջը ունէր խորհրդականներ և
բարձր պաշտօնեաներ, որոնք կը կոչուէին նա-
խարար։

Այս նախարարներու ծագման պատմութիւնը
որոշ չէ։ Անոնցմէ շատերը հին ուրարտական
11

շրջանէն մնացած էին: Ուրեմն անոնք բնիկ էին, ինչպէս բնիկ էին Արտաշէսեան Հարստութեան թագաւորները: Բայց Արշակունիները եկաւր էին, Պարթեւ, և հետզհետէ հայացան:

Սակայն այս նախարարները իրենց ծագման մասին զանազան պատմութիւններ շինած էին:

Տրդատ Ա. ի օրով հայ նախարարութիւններու մէջ կարգ աւ կանոնը աւելի որոշ դարձաւ, բայց անոնք աւելի զարգացան Տրդատի յաջորդներու օրո՝ պարսից ազդեցութեան տակ:

Տրդատ Բագրատունի նախարարներուն տուաւ քաղաքիւր ասպետութեան իրաւունքը. Մամիկոնեաններուն՝ սպարապետութիւն: Արշակունեաց օրով հայոց բանակը 120,000 տնձ կը հաշուէր: Կարեւոր պաշտօն էր նաեւ հաղաւթասպետութիւնը: Այս պաշտօնը Տրդատ յանձնած էր Գնունիներուն: Թագաւորի թիկնապահ զունդերու հրամանատարն էր Խորխոռունեաց տունը, որ կը կոչուէր մաղխազ: Իսկ թագաւորի կալուածներու, գանձերու, ամրոցներու և կանանոցի պահպանութիւնը տրուած էր մարգպետականներուն և պաշտօնեան կը կոչուէր հայր-մարդպետ, որ փորձառու, խելացի մարդ մը պէտք էր ըլլար:

Կային տակաւին ուրիշ շատ մը պաշտօններ:

Կային նաև բզեխներ, որոնք զօրաւոր նախարարներ էին և իրենց պաշտօնն էր Հայաստանի սահմանները պաշտպանել: Բզեխներ էին Սիւնեաց, Գուգարաց, Աղձնեաց և Կաղմեանց իշխանները:

Հայ նախարարներու թիւը առաջ 70-ի շափ էր, բայց քրիստոնեայ Արշակունիներու օրով առնալ շատցան, որովհետեւ Արշակունի թագաւորները սովորութիւն ունէին իրենց լաւ ծառայութիւն մը ընողին հողեր տալու և նախարարութեան աստիճանին բարձրացնելու:

Այնպէս որ, քրիստոնեայ Արշակունիներու օրով երկիրը բաժնուեցաւ մանր մասերու: Այս նախարարութիւններուն ամենէն հիններն էին Սիւնեաց և Աղձնեաց բզեխութիւնները, որոնցմէ յետոյ կուգային Մամիկոնեաններու, Բաղրատունիներու, Արծրունիներու, Խորխոռունիներու, Կամսարականներու և Ծովագ ու Մոկաց նախարարութիւնները:

Նախարարին իշխանութիւնն ալ ժառանգական էր, անդրանիկը հօրը կը յաջորդէր:

Նախարարութիւնը պզտիկ թագաւորութիւն մըն էր: Նախարարը ունէր իր ամրոցները, զօրքը և շատ անգամ իրարու դէմ կամ թագաւորին

դէմ կռիւի կ'ելլէին։ Այս դրութիւնը Հայաս-
տանի սկարութեան գլխաւոր պատճառներէն
մէկն էր։

Նախարարը կը կառավարէր իր երկիրը և
պարտաւոր էր սուրբ և զօրք տալ թագաւորին։

Թագաւորը կրնար օրէնքներ դնել, բայց
նախարարներն ալ իրենց երկրին մէջ օրէնքներ
կը դնէին։ Դատական իշխանութիւնը հոգեւորա-
կաններուն կը պատկանէր, բայց նախարարներն
ալ ունէին այդ իրաւունքը։ Ամենամեծ դատաւորը
թագաւորն էր։

Ամէն նախարար իր սեփական դրօշակն ու-
նէր։ Թագաւորն ալ ի՛րը։

Նախարարները պարտաւոր էին երգումով
հաւատարմութիւն ուխտել թագաւորին, Թագա-
ւորն ալ կը խոստանար տէր և խնամակալ ըլլալ
անոնց։ Երգման խորհուրդը աղն էր։

Երբ նախարարները թագաւորին քով հա-
ւաքուէին իրենց որոշ տեղերը՝ բարձերը՝ ունէին։
Առաջին բարձն ու պատիւը Սիւնեաց իշխանին
էր, երկրորդը՝ Բաղրատունեաց, երրորդը՝ Արմ-
րունեաց, չորրորդը՝ Մաղխազին, հինգերորդը՝
Մամիկոնեանց, ևն.։

Նախարարութիւնները մնացին, մինչ Արշա-

կունկոյ թագաւորութիւնը կործանեցաւ: Անոնք մեծ գեր խաղացին նաև Միջին Դարերու մէջ և շարունակեցին մնալ մեր պատմութեան առանցքը:

Քաղաքացիք եւ գիւղացիք. — Քաղաքացիները կ'ապրէին քաղաքներու մէջ և կ'ըբաղէին առեւտուրով ու արհեստներով: Բայց, ինչպէս հիմա, առաջ ալ հայ ժողովուրդին մեծ մասը կ'ապրէր գիւղերու մէջ և կը զբաղէր հողագործութեամբ ու անասնապահութեամբ: Այս դասը կը կոչուէր շինական: Ունէին իրենց գիւղապետները և հարկատու էին նախարարներուն, իսկ ասոնք ալ՝ թագաւորին: Հարկերը կուտային հում նիւթերով նաև աշխատանքով: Պետութեան հասոյթներուն ծանրութիւնը շինականին վրայ ինկած էր:

Սովորութիւնները. — Հայոց թագաւորները, նաև իշխանները, շատ կը սիրէին որսորդութիւնը, որուն համար նոյնիսկ մասնաւոր անտառներ պատրաստել կուտային և որսի կենդանիներով կը լեցնէին: Մեծ բազմութեամբ կ'երթային որսի, որ երբեմն ալ ոճիրով կը վերջանար:

Քրիստոնէութենէ առաջ, թագաւորներն ու իշխանները բազմակին էին, բայց թագուհին մէկ էր:

Հարսանեկան և թաղման հանդէսները շատ փառաւոր կ'ըլլային:

Հեթանոսութեան ատեն մանուսնդ, Հայոց մէջ տարածուած էր վրիժառութեան սովորութիւնը: Յանցաւորը շատ անգամ կը յանձնէին սպաննուածի տիրոջ դատաստանին: Քրիստոնէութիւնը աշխատեցաւ վերջ տալ Հայոց հին, բարբարոսական սովորութեանց:

Եկեղեցիք. — Հեթանոսութեան ատեն քուրմերը մեծ ազդեցութիւն ունէին երկրի զործերուն մէջ, Հին մեհեանները ունէին մեծամեծ կալուածներ և հարուստ էին:

Երբ Հայեր Քրիստոնէութիւնը ընդունեցին և մեհեաններու տեղ բարձրացան եկեղեցիներ ու վանքեր, այս վերջինները շատ աւելի հարստացան և հոգեւորականներու ազդեցութիւնը աւելի մեծցաւ:

Մինչեւ Պապ թաղաւորը Հայոց կաթողիկոսները Կեսարիոյ յոյն մետրոպօլիտէն կ'ստանային իրենց բարձր աստիճանը: Բայց Պապ վերջ տուաւ ատոր: Հայոց եկեղեցին անկախ եղաւ:

Հայոց կաթողիկոսները մինչեւ Սահակ Պարթեւ հայրապետը, Լուսաւորչի ցեղէն կ'ըլլային:

(հին ասե՛ն մինչեւ իսկ կաթողիկոսները կ'ամուսնանային)։ Կար նաեւ ուրիշ նշանաւոր ցեղ մը՝ Աղբիւսնոսի ասե՛նը՝ որ Լուսաւորչի ցեղին մրցորդն էր։ Լուսաւորչի ցեղէն կաթողիկոսները յունասէրներու կողմը բռնեցին միշտ, իսկ պարսկասէրները կ'ուղէին որ Աղբաւնոսի ասե՛նը բաղմի կաթողիկոսական աթոռին վրայ։

Լուսաւորչի ցեղին վերջնալէն յետոյ կաթողիկոսները սկսան ընտրուիլ, առաջ յաջորդութիւնը ժառանգական էր։

Դաս. Ա.	Հայաստան հայերի առաջ —	52
	Նաիր - Ուրարտու	5
" Բ.	Նաիր - Ուրարտացուց փառափախան պատմութիւնը	8

ՄԱՍՆ Բ.

" Գ.	Հայոց ծագումը	11
" Դ.	Հայաստան, Հայոց զլաղումը	13
" Ե.	Հին Հայոց կրօնը	15
" Զ.	Հայաստան Մարաց, Պարսից եւ Սելեւկեան իշխանութեան տակ	17

ՄԱՍՆ Գ.

" Է.	Արտաշեսեան Հարսութիւնը — Արտաշես Ա.	19
" Ը.	Տիգրան Գ. Մեծը	22
" Թ.	Մեծն Տիգրանի պատերազմները	25
" Ժ.	Տիգրանի Կայսրութեան փայլալուծը	28
" ԺԱ.	Արտաշատ Բ.	33
" ԺԲ.	Արտաշատը եւ Անտոնիոս	36
" ԺԳ.	Արտաշեսեան Հարսութեան կործանումը եւ օտար քաղաւորներ	38

ՄԱՍՆ Դ.

" ԺԴ.	Արտաշեսեան Թագաւորութիւնը — Տրդատ Ա.	41
" ԺԵ.	Տրդատէն մինչեւ Խոսրով Բ.	46
" ԺԶ.	Սասանեանները եւ Հայերը	49
" ԺԷ.	Քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան Տրդատ Դ. եւ Ս. Գր. Լուսաւորիչ	52
" ԺԸ.	Հայաստան Քրիստոնէութիւնը ընդունելէ յետոյ	55
" ԺԹ.	Տրդատ Գ.ի յաջորդները	58
" Ի.	Արտաշ Բ.	61
" ԻԱ.	Արտաշի եւ Փառանձեմի մահը	65
" ԻԲ.	Պապ	67
" ԻԳ.	Արտաշ եւ Վաղարշ — Հայաստանի Ա. բաժանումը	69
" ԻԴ.	Հայաստանի երկու Թագաւորութիւնները	72
" ԻԵ.	Գիրեւու գիւղը	75
" ԻԶ.	Արտաշեսեան Թագաւորութեան անկումը	79
" ԻԷ.	Հայոց ներքին կեանքը	81

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրա

FL0568923

[In. 204]

U. 1070

Հայր

L. ADJÉMIAN

Rue Salah-el-Din No. 35

Héliopolis Caire (Egypte)

Գիրք 5 Ե. Դ.

PRINTED IN EGYPT BY
SAHAG - MESROB PRESS
25 RUE TEWFIK CAIRO